

בנימין לפלר [ז"ל]

יוסה (יוסף) בירבי ניסן מְשֹׁה קְרִיתִים: קדושתא לסדר "הנני ממטיר"

מבוא

בשנת תשכ"ו סיכם חיים שירמן¹ את הידוע במחקר על יוסף בירבי ניסן (להלן: ריב"נ). הוא הזכיר כי "הראשונים שעוררוהו מתרדמתו"² טעו וערבבוהו עם יוסף אלברדאני³ ורק מנחם זולאי הפריד בין השניים. הוא כסבור היה שפייטן זה חי בתקופת ביזנטיון.

* זמן קצר לאחר שנמסר מאמר זה למערכת "לשונו" נפטרה החכם רבי בנימין לפלר (בא' של חול המועד סוכות תשע"ד). רבי בנימין היה חכם גדול, וחוקרי הפיוט ולשונו הגדירוהו כאחד מבני העלייה שבתחום. אנו מצרים על הליכתו בטרם עת. תהא מנוחתו כבוד. והרי מה שכתב מדובב את שפתיו בעולם האמת.

מערכת "לשונו" מודה ליעקב עציון, שהכין את המאמר לדפוס. הוספות אחדות שלו הובאו במאמר בין סוגריים מרובעים ונחתמו בראשי התיבות י"ע.

מצאנו בכתובים את הדברים האלה שכתב לפלר: נפש לשני יחירי הסגולה, גדולי הדור, שהקדישו את חייהם למחקר אוצרות רוח, וספריהם, בתחומים אלה, מאירי עיניים. כמו כן הקדישו מזמנם וממרחם לסדר קטעים מעורבים אלה בסדר הגיוני, המקל על כל המבקש להדור ליער סבוך זה אשר בשם "גניזת קהיר" יקרא. פרופ' ישראל ייבין ופרופ' עזרא פליישר, זכר שניהם לברכה. אלמלא המאמצים שהשקיעו בתחום זה, ספק אם מאמרי הצנוע זוכה היה לראות אור.

** בהודמנות זאת מבקש אני להודות לאישים ולמוסדות שסייעו בידי להגיע עד הלום: הראשונה אודה לספריית האוניברסיטה בקיימברידג' ולספריית הבודליאנה באוקספורד על הרשות לפרסם מן הקטעים השמורים באוצריהן. כמו כן אביע את תודתי לממונים עליי בעבודתי במילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית, שפטרונני מיתר תפקידי במילון למען אוכל להוציא טקסט זה לאור. תודה גם לעבודות מדור המיקרופילם באוניברסיטת תל אביב, הגברות א' ריבלין ופ' שוקרון, שנענו תמיד לבקשותיי במאור פנים. וכן לסגל מדור היעץ באוניברסיטה זו על עזרתם בשימוש במחשביהם לשם קריאה בצילומי הקטעים במסגרת מפעל פרידברג לפרסום הגניזה ובאתר המרשתת של ספריית אוקספורד. כמובן, תודתי נתונה לגופים אלה גם על הצילום המחודש של קטעי הגניזה באופן המקל בהרבה את קריאת הקטעים.

1. בספרו שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 9-10.

2. כוונתו לרביו של דוידסון (ג"ש, עמ' 49). דוידסון זיהה את האקרוסטיכון בקדושתא לשביעי של פסח "אגמונו שלחף" ושיער שמחבר הפיוט הוא יוסף אלברדאני.

3. פייטן בבלי שחי במאה העשירית. בינתיים נתפרסמו כל פיוטיו בספרה של ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד, ירושלים תשס"ג. וראה עוד שם, עמ' 7-11.

ברם, בתפילת הטל שכתב ר' יוסף הוא מזכיר את "לועטי דבשת" כאויבי ישראל,⁴ ואם כן יש לאחר במקצת את זמנו, אך שייכותו ל"אסכולה" הקלירית ברורה היא: כל חרוזיו מופסקים הם, וכללי חריזתו זהים לכללי החריזה שנקט אלעזר בירבי קליר.⁵ שירמן מנה ביצירותיו הסבוכות של פייטננו רק את הקדושתא לשביעי של פסח⁶ ואת השבעתא לטל.⁷ ברם זולאי פרסם בשעתו⁸ פיוט "מגן" מקדושתא לסדר התלת-שנתי "הנני ממטיר"⁹ שמעתיקה, באחד משני כתבי היד שעמדו לפניו, רשם בכותרתה "קדושת הנני מטיר (!) דר' יוסף", ושיער שנתכוון המעתיק ליוסף בירבי ניסן דגן. כרבות מהשערותיו של זולאי הוכחה אף זו. במכון לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר ז"ל מצאו בין גנזי הסדרה החדשה שבקיימברידג' קטעים נוספים שדפיהם נתלשו מיצירה זו. בפיוט השלישי שבקדושתא, המצוי עתה בירדנו בשלמותו (כמעט), ניתן למצוא את האקרוסטיכון "יוסף בירבי ניסן תלמיד".¹⁰ ועתה נשאל את עצמנו: מתי חי פייטן זה? עלינו לשים לב שמכל הפייטנים שפעלו

4. ברהיט "אייל דכמן", טור 35. [תפילת הטל, הפותחת "שרשי אמות חמישים", טרם פורסמה בשלמותה אך הותקנה ונותחה במאגרי המילון ההיסטורי. הכינוי "לועטי דבשת" מכוון, להבנת המחבר, לערבים, ולפיכך יש להניח שנכתב לאחר הכיבוש הערבי של ארץ ישראל בשנת 636 לספירה. והשווה ללשון רבי פינחס הכהן בפיוטי פינחס (אליצור, פיוטי פינחס, עמ' 637): "פגור לועטי גמל וחזיר". וראה בפירוש המהדירה שם. כן דן עזרא פליישר בביטוי "לועטי גמליהם" הנזכר אצל הקלירי, במאמרו "לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קליר", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 254–257. י"ע]
5. וראה להלן עמ' 413 ואילך. י"ע]
6. מקדושתא זו פרסם זולאי את המגן, המחיה והמשלש (זולאי, לתולדות, עמ' קסה-קסח). את פיוט ה (הקיקלר) פרסם י' דוידסון (ג"ש, עמ' 96–99). פיוט ו (תחילתו "בשלח און קובץ") נדפס אף הוא בג"ש, עמ' 101–104. פיוט זה אינו חתום, אך שרידיו מופיעים בפפירוס שנמצא בגניזה ובו חלקים אחרים של הקדושתא (ראה להלן עמ' 415), ועל כן רשאים אנו לשייכו אליה.
7. קטעי הגניזה של שבעתא זו ידועים היו לזולאי, והוא פירט אותם. ראה זולאי, לתולדות, עמ' קנט-קס.
8. בכתב העת אורלוגין 6 (אוגוסט 1952), עמ' 143 (לאחר פטירתו פורסמו הדברים גם בספרו. ראה זולאי, האסכולה, עמ' טו).
9. זהו סדר תלת-שנתי ידוע (שמ' טז 4), ובטעות נשמט ממאמרו של י' עופר, "סדרי נביאים וכתובים", תרביץ נח (תשמ"ט) עמ' 176–185, שבו הובאה רשימה מעורכנת של הסדרים והפטרוניתיהם.
10. על הצירוף תלמיד העמיד אותי, בשעתו, פרופ' עזרא פליישר ז"ל. מן הסימטריות שבצירוף האותיות (לאחר שהצירוף "יוסף בירבי ניסן" נקרא בפיוט במדויק, אות לטור) אנו מזהים את הצירוף:

תחיש להול(ל...) וכו'
מן ימקו וכו'
דק וכו'.

מכל מקום, אינני מבין את משמע הכינוי, ולא מצאתיו (גם לאחר בדיקה במכמני המכון לחקר השירה) לאחר חתימת שמו של פייטן נוסף.

עד תקופת ספרד רק שנותיו של ר' סעדיה גאון ידועות לנו בדיוק נמרץ, וזאת בזכות הרשימה הביוגרפית שנשתמרה בגניזה ונכתבה בידי שני בניו: דוסא ושארית.¹¹ בהקדמתו הערבית לספר "האגרון" הזכיר רס"ג את "אלשערא אלולין" (המשוררים הקדומים), "יוסי בן יוסי וינאי ואליעזר ויהושע ופנחס", בניגוד ל"אלשערא אלאקרבין אלינא" (המשוררים הקרובים אלינו בזמן).¹²

את פיוטיו של הפייטן האחרון ברשימה, פינחס הכהן מכפרא, פרסמה שולמית אליצור, והיא מוכיחה שפייטן מפורסם זה חי לאחר אמצע המאה השמינית.¹³ פייטננו, יוסף בירבי ניסן, לא נזכר ברשימה זו. ייתכן, כמובן, שנכלל הוא בין "אלאקרבין אלינא", אך פיוטיו שנשתמרו בידינו מראים שהוא הושפע מיניי ומר' אלעזר הקליר בלבד.¹⁴ ניתן להציע שרס"ג, שהכניס את הרציונליזם להגות העברית,¹⁵ נמנע מלהזכיר את פייטננו, שאינו נמנע מ"להגשים" את הבורא. בכל מקום שמוצא הוא צורך (מטעמי חריזה, אקרוסטיכון וכדומה) להזכיר ברמז את שם ה', יעשה זאת על ידי שימוש בכינוי מן התנ"ך. למשל, בקדושתא "אגמונו שלחף" הוא כתב: "וְעֵט שְׂכִינָה בְּכַתְף צְנָאָר הַחֲזָה" וכו'.¹⁶ זולאי, בביאורו לטור, כתב "ולא אדע כוונתו", ואולם הכוונה ברורה: הקב"ה שיכול גם יכול לעטות ולגלות את שכינתו בכתף צווארו של בשר ודם, שבט בנימין, ולבנות את בית המקדש בגבולו,¹⁷ הוא החֲזָה וכו'. את פסוקי שיר השירים, הכוללים – לדעת חז"ל – תיאורים של אהבת ה' לעמו, הוא מנצל כמות שהם כל אימת שהוא מבקש להתייחס לקב"ה. נמצא אצלו "צור בספיר עולף",¹⁸ על פי "מְעַלְפַת סְפִירִים" (מכינויי הדוד בשה"ש ה 14), ואפילו "צור לן בפיטומתה".¹⁹ כמובן, ריב"ג הושפע מר' אלעזר הקליר, שאף בפיוטיו נמצא ענייני הגשמה בשיעור ניכר, ואזכיר רק דוגמה אחת המדברת אף היא בשכינתו של הקב"ה בקרב בראוי:²⁰

11. רס"ג חי בין השנים 882–942 לסה"נ. הרשימה הנזכרת פורסמה בספרו של נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הבינים, ירושלים תשס"ו, עמ' 312–314, רשימה 85.
12. האגרון לרב סעדיה גאון בהדרת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 154.
13. ראה פיוטי פינחס, עמ' 4–9.
14. פיוט ו בקדושתא המתפרסמת במאמר זה (שהגיע לידינו רק החל מהאות מ שבאקרוסטיכון) עשוי כדמותם וכצלמם של פיוטי ו של ינאי לסדרים (וראה להלן). פיוט הטל שלו הוא חיקוי מדויק של פיוט הטל הקלירי "בדעתו אערוך חין מילולים", שראה אור על ידי מ' רנר ("אלעזר בירבי קליר: שבעת טל נוספת", קובץ על יד ס"ח, כ (ל) ותשע"א, עמ' 50–79).
15. על כך בקצרה ראה "סעדיה גאון", אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, ב, עמ' 281.
16. זולאי, לתולדות, עמ' קסז, טור כה.
17. השוה ספרי דברים, שנב (עמ' 410–413).
18. ברשות "אכסום שפם", טור 35, בתפילת הטל (הוספת המילה צור הנדרשת לאקרוסטיכון היא על פי כ"י T-S NS 243.126).
19. בקדושתא "אגמונו שלחף", סדר "אזור שלוות גאוני" (במאגרים). האסוציאציה היא לפסוק "בין שְׂרֵי יְלִין" (שה"ש א 13).
20. קדושת "את חיל" לראש השנה, בסילוק "מלך במשפט". ראה מחזור ר"ה, עמ' 83 טורים 45–49, וראה בביאור גולדשמידט על אתר.

הַסְתַּפֵּל בְּתַבְנִית [אֲשֶׁר] בְּכֹסֵא חֲקוּקָה
וּבְעֵטְרָה אֲשֶׁר בְּרֹאשׁוֹ זְקוּקָה...
וּבֵין כְּתָפָיו שָׁכַן בְּחֻזָּקָה...

יוסף בירבי ניסן – לפניו ולאחריו

זולאי ראה כאמור ביוסף בירבי ניסן פייטן קדום, מבית מדרשו של ר' אלעזר בירבי קליר,²¹ מחד גיסא, ופייטן ש"לשונו קשה ונוקשה, לטעמנו, בקרובותיו" מאידך גיסא. חוקר חד-עין זה ידע היטב כי פיוטי הפייטן טעונים מחקר מיוחד שעריכתו תתאפשר רק לכשיתגלו יצירותיו בטהרתן, כשאין הן מעורבות בין פיוטי אחרים.²² במאמרי מבקש אני, בעזרת ה', לצעוד צעד ראשון במחקר זה. נראה לי כי הגיעו לידי כתיבי היד הדרושים להעמדת קורפוס בר סמכא. החידוש העיקרי במחקרי הוא שמורו של רס"ג הפיומי בפייטנות אינו אלא פייטננו מְשׁוּה קְרִיָּתִים.

בערוב ימיו ניגש זולאי לחקור את לשון פיוטי רס"ג. בחושו הלשוני החד הרגיש הוא והרגיש כי חידושו העיקרי של גאון זה טמון בהפחת רוח חיים בתיבות מקראיות יחידאיות ש"אין אדם משגיח בהן". אך כיצד נדע היאך לפרש תיבות אלו אם אין בידנו מקבילות כלל? תשובה (חלקית ככל שתהא) לשאלה עקרונית זו סיפק בירבינו טובי.²³ הוא הוכיח שדברי רס"ג בפיוטי מתפרשים מתוך הקבלה לתרגום יהונתן בן עוזיאל לנ"ך. על הקבלה אחת בין דברי רס"ג לתרגום אונקלוס למקרא העמיד כבר זולאי.²⁴ למרבה הפלא, נמצא כי יוסף בירבי ניסן הקדים את רס"ג בכל האמור. ביחזקאל כו 17 מצאנו שתי תיבות יחידאיות: מְנִית²⁵ וּפְנָג. (א) את הצירוף "בְּחֻזָּי מְנִית" תרגם יהונתן בן עוזיאל "בְּחֻזָּי רִיחוּשׁ".²⁶ מתקבל על הדעת שריב"ג, שפייט את מאמר חז"ל "שרשי חטה בוקעים בארץ חמשים אמה",²⁷ בנסחו "שרשי אמות חמשים יך במנית",²⁸ פירש את המילה מנית כשם המציין חיטה בכלל, ולא דווקא, כיתר המפרשים, כשם מקום. (ב) את התיבה וּפְנָג תרגם יהונתן בן עוזיאל (להלן: יב"ע) "וְקִילוּיָא" – לשון קליות. אף כאן מתקבל על הדעת שריב"ג, שפייט בקדושתא המתפרסמת במאמר זה "הנני ממטיר פנג מתוך שפר",²⁹ נתכוון לְמֵן שהיה לישראל כקליות חיטה.

21. לסיכום הלך מחשבתו של "בית מדרש" זה ראה זולאי, האסכולה, עמ' כא.

22. ראה זולאי, לתולדות, עמ' קנח.

23. טובי, מדרשי חז"ל, עמ' 116–118.

24. ראה זולאי, האסכולה, עמ' כא, ושם ציטוט מן התרגום לדב' לג 25.

25. המסורה מציינת שמילה זו מופיעה פעמיים במקרא, אבל מְנִית שבשופ' יא 33 שם מקום הוא, אליבא דכולי עלמא.

26. ראה רש"י על אתר, וכן ראה את פירוש המילה ריחוּשׁ בהוספה לרש"י, על פי הפסיקתא (במהדורת מקראות גדולות הכתר, עמ' 182, הוקף הפירוש בסוגריים רבועים).

27. בראשית רבה יג, טז (עמ' 126).

28. כך פותחת השבעתא לטל, שעדיין לא נתפרסמה (ראה לעיל הערה 4).

29. פיוט ו, טור 17.

ומשלמדנו לפרש את דברי ריב"נ על פי תרגום יהונתן למילים הנדירות, לא נתקשה לפרש את המשפט "סוף ארבע שעות כדונג יעבש" שבאותו פיוט³⁰ על פי מקורו במדרש תנחומא:³¹ "והיה עומד עד ארבע שעות [...] היה נימוק ונעשה נחלים נחלים", שכן את המילה היחידאית עָבְשׁוּ ("עָבְשׁוּ פְּרָדוֹת", יואל א' 17) תרגם יב"ע "אֶתְמַסִּיאו גרבי חמר". שימוש בשורש עב"ש מצאתי גם בפיוט של רס"ג שנתפרסם לאחרונה,³² ושם מסתבר כי הכוונה היא מלשון חולשה.

לעניין ההזדקקות לתרגום יהונתן יש להוסיף דוגמה מהרהיט "אייל דכמן" שבתפילת הטל. בטור 33 שם מובא: "כלבנון פוצי עתר ישליו". את התיבות פוצי עתר שאל ריב"נ מנבואת צפניה (ג' 10) – "עֲתַרְי בַּת פּוֹצִי", ותרגם שם יב"ע: "ברחמין יתובן גלות עמי דאיתגליאה". וכוונת ריב"נ אפוא: שפע עם בני ישראל, שנפוצו בכנפות הארץ – ישליו וישקטו על שמריהם.

אף שנצטברו בידינו יצירות מעטות בלבד מפרי עטו של ריב"נ, יש ואתה למד ממשפט על משפט וממחרוזת על מחרוזת. כך, במגן ההולך לפנינו, טור 2, נאמר: "כהתשרו באשפר וחשמון", ובפיוט ו טור 20: "טעום כאשיש וְאֶשְׁפֵּר". מקורו של הציטוט השני הוא בשמ"ב ו' 19: "וְאֶשְׁפֵּר אֶחָד וְאֶשִׁיֶּשָׁה אֶחֶת". התיבה חשמון מזכירה את הפסוק "יִאֲתִי חֲשַׁמְנִים מִנִּי מְצָרִים" (תה' סח 32). פרט לכך, מסתבר כי אשפר ראשון זהה במשמעו לאשפר שני, ומכאן נסיק כי אין לשון אשפר אלא 'מתנה, מנחה' – ואכן כך פירש רש"י את הכתוב שבתהלים. נעיר כי בכ"י א (ראה להלן) צוין למעלה מן התיבה באשפר שבמגן דידן נוסח אחר: אשכר, מילה שנתפרשה לשון דורון וקרבת בתרגום הארמי בשתי היקריותיה שבמקרא.³³

טובי מונה במאמרו שנזכר לעיל את חידושי רס"ג בפייטנותו, וברצוני להראות, כאמור, כי ריב"נ קדם לו בתחומים מרובים.

כך כותב טובי: "יוצרותיו [...] מלאים מילים מחודשות על ידו על פי עקרון ההיקש, עד כי דבריו נעשים [...] סתומים [...] ורק לאחר ניתוח לשוני מפולפל ניתן לעמוד על כוונתו".³⁴ דברים אלו נכונים לגבי כל הפייטנים הקדומים, ואין צורך להביא ראיות לדבר. די לציין לדבריו של ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לקה' ה' 1, שבהם מבקר הוא את ר' אלעזר בירבי קליר על "ארבעה דברים קשים". האחד, כי רובי פיוטיו חידות ומשלים. בכך ממשיך ריב"נ את דרכו של הקליר, וכל הקורא את פיוטיו שנתפרסמו ושעתידים להתפרסם ייווכח בכך.

הדבר השני, שפיוטיו מעורבים בלשון תלמוד, וכנראה נתכוון לשימוש של הקליר

30. פיוט ו, טור 15.

31. ראה תנ"ב, בשלח כד (עמ' 66).

32. T. Beeri, "A New Rahat by Saadia Gaon", *Zutot* 1 (2002), pp. 34–40. לשון הטור: "עובש ידי ראה כי אזלת".

33. יח' כז 15; תה' עב 10.

34. ראה טובי, מדרשי חז"ל, עמ' 94.

במילים לועזיות השאלות משפות שאינן שמיות, כדוגמת "לשון אשורית" שהזכיר. דוגמה נאה היא השימוש בתיבה אוקטורין במגן לשיעוי של פסח, "אופן הפכפך",³⁵ בעקבות המכילתא דר"י הנוקטת תיבה זו.³⁶ אף ריב"נ ממשיך בכך. לא קל לפענח את התיבה דכמן שכתפילת הטל שחיבר,³⁷ שאינה אלא התיבה היוונית δειγμα (= דגמא שבארמית הבבלית) בתוספת כינוי הנסתרים. גם בפיוט ד בקדושתא ההולכת לפנינו משתמש ריב"נ במילים הלועזיות המצויות במדרשים: כפּלטיא וכקניקן (ראה בעמ' 432, ובביאור שם), והוסף את התיבות סול, פפּיר וגלייר מתפילת הטל שלו.³⁸ יש להניח שדעת ראב"ע לא הייתה נוחה גם משימושו של הקליר בשורשים ארמיים שבהם "הרחיב" את לשונו ונשתמש בהם כשורשים עבריים. כך, למשל, במשלש מהקדושתא "את חיל" לראש השנה נקט "צבה לקחתה לו",³⁹ ולא השתמש בשורש העברי רצ"ה. ריב"נ מרבה בדרך זו, כמו למשל במשלש לפנינו (טור 15): "לרוכפי עייץ". השורש הארמי רכ"ף (שמשמעו 'ריבוי') משמש תחת השורש העברי רב"י, וכוונת הצירוף היא 'למרכי עצה'. כן יש להוסיף – אם קריאתי נכונה – את הדוגמה "ובקברות ריגוג" (פיוט ד, טור 10) בנוסח כ"י ב, וראה גם בקדושתא "אגמונו שלחף": "גתים גְרמוני",⁴⁰ ובפיוט "בשלח און קובץ": "סבבם מוּתְלָחִים".⁴¹ אף רס"ג ממשיך בדרך זו, ודי להצביע על ה"רהט" שנדפס בנספחות לסידורו,⁴² שבו חורז כל טור בהברה לָר ובתיבות שאולות (ראה בביאורו של דוידסון על אתר). הדבר השלישי שמזכיר ראב"ע הוא שאפילו המילות שהן בלשון הקודש יש בהן טעויות גדולות. על כללי לשון הפייטנים כבר נכתבה ספרות ענפה,⁴³ וריב"נ אינו יוצא מכלל זה. אדגים דוגמות מספר (כולן מתפילת הטל):

טָע בראשם שתל ("אתיצבה לצמחי", טור 50)

טָלוּ בכפו (שם, טור 54)

פלא מול הורימו עָש (שם, טור 100).⁴⁴

35. פיוט זה עדיין לא נתפרסם, והוא עתיד לראות אור במסגרת כל קדושתאות הקליר, במהדורתם של ש' אליצור ומ' רנד (המעייץ יוכל למצוא קדושתא זו בקטעי הגניזה, המצטרפים לקטע ארוך אחד: T-S H6.9, T-S 24. 36, ו-T-S H6.48).
36. ראה מכילתא דר"י, בשלח א (עמ' 86): "מי הגיד לו, האקטורין שלו".
37. ברהיט "אייל דכמן", טור 1.
38. שם, טור 5.
39. מחזור ר"ה, עמ' 70, טור 5.
40. זולאי, לתולדות, עמ' קסז, טור כו.
41. ג"ש, ג, עמ' 102, טור 25. וראה בביאורו של דוידסון שם.
42. סידור רס"ג, עמ' שפה-שפו.
43. לסיכומם של הדברים ראה, *Encyclopaedia Judaica*², VIII, "The Language of Piyyut", 2007, cols. 651-655.
44. הגרסה במקום זה בטוחה לאור כתב היד ENA 2702.7 שנתגלה לאחרונה.

בטור 53 באותו פיוט משתמש הוא בתיבת טַל (במשמע 'נטל', 'לקח') גם כתחליף למילת הסיום הקבועה טל שבסופו של כל טור: "טיט מכרכובה כמלוא תרווד טל".⁴⁵ אף בפיוט ההולך לפנינו נקט "שכבת הטל סק מרקועת מים, כברת המן רד משמים" (סילוק, טור 14–15). ובקדושתא לשביעי של פסח "אגמונו שלחף": "וְעַט שכינה".⁴⁶ אף רס"ג ממשיך בדרך זו.⁴⁷ ראב"ע מבקר את הקליר בין השאר על שעשה "מן הזכרים נקבות". ריב"נ מרבה בכך באופן קיצוני (אף הדוגמות הללו מתפילת הטל):

ברשות "אכסום שפם"	טור 13	ומְזוֹזִים ומשקופים
	טור 14	לישת אִיפִים
כפיוט "אתיצבה"	טור 46	כתבנית טוֹטֶף
ברהיט "אייל דכמן"	טור 20	ישלים מְשִׁכּוּרִי
	טור 48	פקוד לסתר מְדַרְיָגִים
וראה גם בפיוט ד דידן	טור 5	וכנד הותללו עֲרִימָן
	טור 8	והם סבוך במִיָּמָן
ואף בקדושתא "אגמונו שלחף"		והלחיץ צִירוֹת ⁴⁸

יש להרחיב מעט את הדיבור על הטור "טיט מכרכובה כמלוא תרווד טל" שנזכר לעיל. בטור קצר זה, העוסק כבריית אדם הראשון, קיפל ריב"נ הרבה מסגולותיו כפייטן. לפנינו פרפרזה למאמר הירושלמי (נזיר ו, ב [נו ע"ב]; עמ' 1,126 במהדורת האקדמיה): "אמ' ר' יודה בן פזי, מלא תרווד עפר נטל הקב"ה ממקום המזבח וברא בו אדם הראשון, אמ' הלואי ייברא ממקום המזבח ותהא לו לעמידה". ריב"נ שינה מסגנון מקורו בהתאם לצרכיו. עפר שבמקור הפך לטיט בגלל האקרוסטיכון,⁴⁹ את המילה הנפוצה מזבח שינה לכרכוב הנדירה, בשיטת pars pro toto ("מקצת הדבר ככולו") – ואף בכך הקדים את רס"ג⁵⁰ – ויתרה מזו, את הצורה המקראית, בלשון זכר, הפך ללשון נקבה.⁵¹ את תרווד הלועזית השאיר, כדרכו, במקומה.

45. זהו הנוסח, ככל הנראה, בכ"י T-S H2.33 לפני התיקון, וכך גם בכ"י IV C 460. על התיבה כרכובה ראה להלן.
 46. זולאי, לתולדות, עמ' קסז, טור כה.
 47. ראה טובי, מדרשי חז"ל, ובפרט בעמ' 94–92.
 48. זולאי, לתולדות, עמ' קסו, טור יז.
 49. כך נהג ריב"נ גם לקמן בתארו את ההטעיה שהטעה הקב"ה את אנשי דור הפלגה. שם נזקק הוא דווקא לאות ס ועל כן ניסח "סניד בטיט ימיר לו" (העתקתי מכ"י T-S NS 276.112, המרויק יותר מכ"י אוקספורד d.60).
 50. ראה זולאי, האסכולה, עמ' כ–כא.
 51. אין פלא אפוא שסופרים מאוחרים לא הבינו תיבה זו ושינוהּ כפי (אי) הבנתם. מכל מקום, תיבה זו מצויה בכ"י T-S NS 102.158, ושם נוקדה ה־כ הראשונה בשווא. אם כן ייתכן שבהפיכת צורת הזכר לצורת הנקבה שינה ריב"נ את ניקודה. בכ"י IV C 460 אין התיבה מנוקדת;

קביעת "משקלים חדשים" לשמות מקומות שבמקרא ביצירות ריב"נ כל ילד יהודי שמע על מערת המכפלה שבחברון, שבה קבורים אבות האומה. אך רק הקורא בפיוטי ר"א הקליר ימצא שמערה זו נתכנתה גם בשם מְכַפֵּל – צורת זכר של השם המקראי: "אשר שקל אב בְּמִכְפֵּל חברון".⁵² בדומה לכך ימצא המעיין בתפילת הטל של פייטן זה את הצירוף "תחת אלת עופר בורך מושיע בטל".⁵³ הקליר מתכוון לגרעון, שמלאך ה' נתגלה אליו "תחת האלה אשר בעֲפֶרָה" (שופ' ו 11). בדומה, בפיוט ד בקדושתא ההולכת לפנינו מצטט ריב"נ שני פסוקים מספר דברים ומשנה את משקלם הדקדוקי של שני שמות מקומות שנזכרו בהם: תחת הלשון "וּבְתַבְעֶרָה וּבְמִסָּה וּבְקִבְרַת הַתְּאֵנָה" (ט 22) מנסח הוא "ובקברות תֶּאֱב" (טור 10), ובמקום "ובין תִּפְל וְלָבֵן" (א 1) נוקט הוא "עדי לִיבֹן" (טור 14). מכאן אנו למדים כי רס"ג, שכינה את עוץ ואת פלשת בכינוי "עוצה ופלישה",⁵⁴ כבר הלך בעקבותיו של היוצר שלפניו.

מספרים ביצירותיו של ריב"נ

חז"ל במדרשיהם מנו וספרו לעתים קרובות. ידוע למשל מניין איבריו של אדם המובא במשנת אהלות (א, ט). מניין זה מובא גם אצל הקליר בפיוט לראש השנה,⁵⁵ עם מקבילות למספרים הנזכרים בהקשר לענייני החג. נראה כי ריב"נ "חובב" עניינים שבמניין, ופיוטיו גדושים בהזכרת מספרים. הכול מכירים את המחלוקת המוזכרת בהגדה של פסח באשר למניין מכות מצרים. ריב"נ, שנזקק למילה המתחילה באות מ במשלש לקדושתא לשביעי של פסח, מביא דווקא את דעתו של רבי עקיבא: "מאתים וחמשים נכללו בחשבון",⁵⁶ ועל פי מניין זה נבנו הטורים הסמוכים. מקדושתא זו אף לומדים אנחנו כי גודלה של ארץ מצרים הוא מהלך ארבעים יום⁵⁷ וכי מפתחות אוצרותיו של פרעה משקלם כמשא 300 פדרות.⁵⁸ מכאן אך צעד למדרשים שעניינם חזונות אחרית הימים, כגון זה המזכיר כי לעתיד

- כ"י T-S H2 33 תוקנה התיבה ביד שנייה, וקשה להבחין בין קריאותיהם של הכותב ושל המתקן; כ"י T-S NS 276.54a שינה הסופר לברכיכה, תיבה שאינה קיימת, לדעתי.
52. בשבעתא לפרשת שקלים. ראה אליצור, בתודה ושר, עמ' 42, טור 22 (ושם מופיעה הגרסה "למכפל").
53. מחזור פסח, עמ' 222.
54. זולאי, האסכולה, עמ' קנז, טור פד.
55. פיוט ט של הקדושתא למוסף "אופר מאז", הפותח במילים "ואתה אוזן". ראה מחזור ר"ה, עמ' 220–221.
56. ראה זולאי, לתולדות, עמ' קסח, טורים לט–מ. אך גם בקיקלר "איכר וצמדו" (ג"ש, ג, עמ' 96–99, טור 5) הביא ריב"נ את דעתו של ר' עקיבא, ללא הכרח של אקרוסטיכון, שמא משום שדעתה היא המרבח במכות מצרים.
57. זולאי, לתולדות, עמ' קסו, טור ט.
58. שם, עמ' קסז, טור כא.

לבווא יהיו בירושלים "אלף ושס"ט בירניות".⁵⁹ אף בתפילת הטל הרבה ריב"נ בבקשת "חשבונות רבים".

ומכאן לקדושתא ההולכת לפנינו. במגן (טור 10) נזכר כי הקב"ה חנן את ברואיזו במזון של אלפיים שנה מדי יום ביומו. במחיה (טור 2) ספר ריב"נ את הזמן שחלף בין מצוות השבת שנצטוו ישראל עליה במרה לבין זו שנצטוו עליה כשהומטר להם הזמן. אף נזכר כמה מניינים נמנו ישראל (טור 7). בפיוט ד מצא ריב"נ כי ישראל, שנעשו להם עשרה נסים על הים, ניסו את הקב"ה בעשרה ניסיונות. בפיוט ו נזכר כי "רבש – אחד משרים במן", ובפיוט ח מוכיח ריב"נ את שכתב בפיוט א, כי "הרעפתם בכל יום מזון אלפים שנה".

נראה שדי בכך להוכיח שרס"ג, אשר "לא החמיץ שום הזדמנות לשלב ביוצרותיו [...] מספרים",⁶⁰ למד את השיטה גם מריב"נ.

על חריזה המופסקת בפיוטי ריב"נ

השירה העברית אינה חורזת מקדם קדמתה, והשירה המקראית תוכיח. ברם כשהתחילו פייטנינו לחרוז הסתפקו הם ב"חרוז חצוי". הכלל האוסר לחרוז שור עם חמור עדיין לא נתקבל, וביוצר הקדום והנאה ליום כיפור "אז ביום כפור סליחה הוריתה" חרוז הפייטן נתנןק עם מזקק ולא חש כי חריזתו "פגומה" היא.⁶¹ זולאי הביא בין המסופקים ליניי את הפיוט "ארהן מעם ניבחר"⁶² שאף חרוזיו אינם אלא למחצה.⁶³ מכל מקום, בנימין הרושבסקי הראה כי חריזתו של הקלייר "מופסקת" היא:⁶⁴ סופי הטורים מסיימים, כמקובל בכל חריזה, בהברה זזה, אך המשוררים יקפידו כי לפחות עיצור שורשי נוסף ישתתף בחרוז. החוקרים הראו כי דרך חריזה זו, ככלל, משותפת לכל הפייטנים למן יניי ועד

59. ראה בקיקלר "איכר וצמדו" (ג"ש, ג, עמ' 97, טור 25) ובביאורו של דוידסון שם.

60. טובי, מדרשי חז"ל, עמ' 105.

61. היידנהיים בפירושו (מחזור ליום כפור לבני אשכנז, רעדלהיים תקצ"ב, דף יט ע"ב) מעדיף את הגרסה שמצא נתחקק בכתבו: "וכן עיקר בעבור החרוז 'מזוקק'", אך כל הבהוץ את האפרט של גולדשמידט (מחזור י"כ, עמ' 101, טור 18) יבין שאין נוסח זה אלא פרי תיקון, בדומה לנוסח האחר המופיע שם, "וחטא המחוקק".

62. פיוטי יניי, עמ' שפ, סימנים כא, כב.

63. זולאי שיער שסימן כב אינו אלא המשך המשכו של סימן כא. ראה זולאי, מחקרי יניי, עמ' שכט (כ"י 23). לימים נתברר כי אכן צדק, ובידנו היום רצף של קטעים המשלימים את החיסרון ביניהם, כשסדר הדפים הוא (1) T-S H5.199; (2) וסטמינסטר קולג', ליט' II, 6; (3) T-S 18H1.5; (4) T-S H6.60; (5) T-S H5.16. קטע מס' 2 נמסר לי על ידי פרופ' עזרא פליישר ז"ל, ואת קטע מס' 3 גילה מנחם זולאי לאחר פרסום ספרו. תודתי למכון לחקר השירה והפיוט בגניזה ולמכון שוקן על המידע שמסרו לי.

64. ב' הרושבסקי, "השיטות הראשונות של החרוז מן הפיוט ועד ימינו – מסה על מושגי היסוד", הספרות ב (תשל"א), עמ' 721-749.

רס"ג.⁶⁵ טענתי היא שאף ריב"נ אינו יוצא מן הכלל. די להצביע על הטורים האלה, הלקוחים מן הקיקלר בקדושתא "אגמונו שלחף" לשביעי של פסח:

1. העטה צריו כלמה / הוחגר כלי קרב עמם להלחמה / ה' איש מלחמה.
2. ויך צריו בחילו / ויקפאם בחוזק מחלו / מרכבות פרעה וחילו.

הסיומת המקראית חייבה את ריב"נ לחרוז בהברה פתוחה, ומשום כך הוסיף להברת החרז עיצור שורשי נוסף. בטור (1) העיצורים המשתתפים בחרז הם ל ו-מ, ובטור (2) העיצורים הם ח ו-ל.

לאחרונה הבחינה אליצור⁶⁶ שישנם מקרים מוגדרים היטב שבהם הקליר "מרשה לעצמו" לחרוג מן הנורמה שניסח הרושבסקי. נראה שאף ריב"נ הלך בעקבותיו, כי על פי משפטים אחדים שניסחה אליצור ניתן להסביר הריגות מכלל החרזיה המופסקת ביצירותיו כולן, ואף בקדושתא דידן. כך, לדעתה, "עיצור המופיע באחד מאיברי החרוז כעיצור שורשי עשוי להופיע [...] כחלק מסיומת מורפולוגית". על פי זה נסביר את רצף החרזיה "בחשבון/מללכון/משאבון/חשבון"⁶⁷, ואף בקדושתא דידן (פיוט א, טורים 1-4): "ישימון/וחשמון/באשמון/דמדמון". המילה באשמון בעלת שורש מרובע היא, והיא ש"אפשרה" לפייטן להשתמש בתיבה דמדמון, שאין בה העיצור ש. מלבד זאת, לדעת אליצור "כאשר באחד מאיברי החרוז [...] עיצור יסוד נשמע אחד בלבד – [הדבר] מתיר [...] לוותר על תוספת עיצור שורשי שני גם ביתר איברי החרוז". כלל זה ייתן טעם מדוע לא נשמע צליל של חרוז מופסק במחרוזת הסיום של המחיה בקדושתא דידן, החוזות בתיבות "אקה/רוה/תרוה/חבא". יש להניח שהגרוניות נאלמו במבטאו של ריב"נ, ואם כן המלה חָבָא נשמעה כעין eve. לפנינו אפוא עיצור אחד, ואין צורך בעיצורים משותפים נוספים במחרוזת זו.

תפילת הטל הקלירית "בדעתו אביעה חידות" נתפרסמה בעם ישראל, בגניזה ומחוצה לה, והגיעה למחזורי אשכנז, רומא וביזנטיון. ברם ר"א בירבי קליר חיבר לפחות שבעתת טל נוספת אחת, ותחילתה "בדעתו אערוך חין מילולים". זו לא נודעה מחוץ לגניזה ונרפסה רק לאחרונה בידי מיכאל רנד.⁶⁸ ייחודה, בנוגע לענייננו, בכך שהמחרוזת הראשונה שבכל זוג מחרוזות המופיע בסדר הפסוקים מסתיימת בשם של אחד מחודשי השנה. כידוע, שמות חודשים אלו אינם עבריים מקוריים, ומשום כך רובם המכריע אינו נענה להרכב של עיצורים ותנועות הכפוף למשקל מסוים. במקרה כזה, לכאורה (לאור משפט א לעיל), אין הקליר "חייב" לחרוז בצורה מופסקת, ואף

65. על יניי והקליר ראה למשל יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 141-143. על פינחס הכהן ראה אליצור, פיוטי פינחס, עמ' 168-176.

66. תורת לפרופ' אליצור על המידע שמסרה לי (המחקר עתיד לראות אור בכרך המבוא למהדרות פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר).

67. זולאי, לתולדות, עמ' קסח, טורים מא-מב.

68. קובץ על יד ס"ח כ (ל) (תשע"א), עמ' 51-79.

על פי כן החליט המשורר להקשות על עצמו ולבנות את חרוזי טוריו כאילו אין מדובר בתיבה משורש זר.⁶⁹ אף ריב"נ הולך בעקבותיו בתפילת הטל שלו בצורה נוקשה. חוקרים הצביעו גם על ריבוי השמות הסגוליים שחידש הקליר.⁷⁰ אף בכך ממשיך ריב"נ. הנה דוגמאות מתפילת הטל:

סיח תחן אפתור	טור 30	"אכסום שפם"
ושתי בנות עלק (=עלוקה)	טור 10	"אתיצבה"
שית נבך (=נבכי ים) למסלול	טור 22	"אייל דכמן"
שתל נחנט בשבט	טור 41	"אייל דכמן"
בקברות תאב (פיוט ד, טור 10)		ומהקדושתא שלפנינו

שמות סגוליים אלו, המצויים בשפע אצל ריב"נ, אופייניים ליניי ולקליר ולבית מדרשו, אך לא נמצאם אצל רס"ג. הדבר משמש, לדעתי, ראיה להנחתי שבפייטנות מראשיתה עד פיוטיו של רס"ג, ועד בכלל, צועד כל פייטן (אם רוצה הוא בכך) צעד קדימה. זה מכניס את החרוז אך עדיין חורז שור בחמור, הבא אחריו מחייב שימוש בכללי חרוז מופסק, ודור בניו שלהלה משלב תפארת של שימוש במילים יחידאיות ובמשקלים מקראיים נדירים. הוספת ההגבלות מחד גיסא מביאה בעקבותיה "הקלות" מאידך גיסא, כגון ביטול החרוז המופסק, או ביטול החובה לשימוש במספר מילים קבוע בכל טור.

מצב כזה אמנם קיים בפיוטי רס"ג. אם נקבל כאקסיומה את דרך החשיבה שהוצעה, המתקבלת על הדעת כשלעצמה, נוכל להניח כי ריב"נ ממלא את "המשבצת החסרה" בין הקליר ובין רס"ג ולקבוע כי הוא חי מעט לאחר הכיבוש הערבי. החל מימי דונש מתהפכת הקערה על פיה – עם ישראל מושפע מתרבות בני ערב וכמוכן גם משירתם, ומה הללו נטלו את לשון הקוראן ועשאוה דוגמה לשירתם, אף עמנו רואה בלשון המקרא את הלשון הצחה, והמשקלים המותאמים למשקלי שירת ערב הם לדידו הדגם שעל פיו יש לחבר שירה צחה.

השתמרות יצירותיו של ריב"נ

כראיה לקדמותו היחסית של ריב"נ יש להזכיר את העובדה ששתיים מיצירותיו הידועות לנו, תפילת הטל והקדושתא לשביעי של פסח, הועתקו בפפירוס מן הגניזה שסימנו T-S 6H9.14. לצערנו נשתמרו שם קצות הדפים בלבד, אך מכיוון שרשאים אנו להניח כי בהעתקה זו לא נתערבו קטעים מיצירות אחרות, נוכל לשחזר את שתי היצירות הנ"ל אם נמצא בקטעי גניזה אחרים תיבות זהות לתיבות שנשתמרו. נראה לי כי הצלחתי במשימה זו, והיצירות מצויות בידי בשלמות.⁷¹ קולט סיראט תיארה

69. ראה שם, עמ' 75-78.
 70. ראה, למשל, אצל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 270.
 71. פרט לחלק קטן מן ה"סדר" לשביעי של פסח (אותיות ד-ח באקרוסטיכון).

את קטע הפפירוס בספרה *Les papyrus en caractères Hébraïques trouves en Egypte, Paris 1985*. בעמ' 70 בספר זה ישנו תיאור קצר (בעברית) של הפיוטים שבו, אך פרטים מספר לקויים בשל טעויות דפוס.

כמו כן יש לציין כי מקום מושבו (או ייחוסו) של פייטננו עולה מן האקרוסטיכון המופיע הן בתפילת הטל הן בקדושתא לשביעי של פסח – "שוה קריתים". מקום זה, הנזכר בבר' יד 5 ("וְאֵת הָאִימִים בְּשׁוּה קְרִיתִים"), אינו ידוע ממקום אחר. שמואל קליין העיר כי בתרגום ה"ירושלמי" תורגם שם המקום "דכנוה קרתא", ומכאן הכוונה לעיר נְהַ שבעבר הירדן.⁷² ברם, ידידי אהרן ברבריאן העירני כי בהוצאות המצויות של תרגום זה מנוקד הצירוף "דְּכְנֹהָ קְרִתָא", ואם מקבלים אנו ניקוד זה אין ההוכחה הוכחה.⁷³

יש להזכיר גם את יוצרותיו של מחברנו לסדרים התלת-שנתיים, שנרשמו בידי זולאי⁷⁴ ויצאו לאור בידי פליישר,⁷⁵ ואת שכתבה בעניין זה אליצור בספרה על יצירת ר' אלעזר בירבי קילר.⁷⁶ מחיבורם של יוצרות אלה בידי מחברנו נסיק שהיה הוא בן ארץ ישראל ופייט, ככל הנראה, לכל הסדרים התלת-שנתיים. אם כן רשאים אנו להניח שאף "קדושת הנני" שבידינו יצאה ללמד על הכלל כולו, ובידינו לטעון כי ריב"נ כתב קדושתאות לכל הסדרים.

הקדושתא שלפנינו נשתמרה כי נמצא לה ייעוד: השבת שלאחר הפסח. ראייה לכך היא היותה מועתקת ב"מחזור קטן" לאחר סילוק לשבת שלפני הפסח.⁷⁷ ומשלא נשתכחה אף אפשר היה להועידה לשבת פרשת בשלח, כבכ"י ב (ראה להלן). יתר הקדושתאות, אם היו כאלה, לא נשתמרו, שכן ב"תקופת הגניזה" נמשך הציבור אל קדושתאות מפוזמות בפזמוני האנונימוס ו"מעין אנונימוס". הללו נמצאו מתאימים מבחינת תוכנם לקדושתאותיהם של יהודה, ינאי ושמעון בירבי מגס, ששאבו רבות זה מזה.⁷⁸ ככל הנראה ריב"נ היה עצמאי יותר, ומסתבר שיצירותיו נשתכחו בין היתר מסיבה זו. מכל מקום, תלמדנו גם קדושתא בודדת זו על שיעור קומתו כפייטן, ועל השפעתו לדורות.

72. ש' קליין, "פייטן עברי מנה", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ד (תרצ"ז), עמ' 76–78.

73. [יצוין כי בתרגום נאופיטי לפסוק מתורגם הצירוף "דהוון שריין בגוה דקרתה", היינו 'בתוך העיר', ואף לפי נוסח זה אין כאן עניין לעיר נְהַ. י"ע]

74. זולאי, לתולדות, עמ' קנט.

75. ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 712–729.

76. ש' אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 132–136.

77. בעניין זה ראה לפלר, קדושתא, עמ' רלג–רלה.

78. לדיון בקשרים בין פיוטי ינאי לפיוטיו של שמעון בירבי מגס ראה יהלום, פיוטי שמעון, עמ' 29–31. לדיון בקשרים בין פיוטי ינאי לפיוטי יהודה ראה שם, עמ' 32.

תיאור כללי של הקדושתא דידן

מבין כלל כתבי היד שבהם מופיעה הקדושתא (ראה להלן), רק שניים מהם מביאים את ראשיתה וכותרת בראשם. כוונתי לכ"י א וכ"י ב. בכ"י א אנו קוראים "קדושת הנני מטיר (!) דר' יוסף", ובכ"י ב (שבו נרשמה הכותרת ביד מאוחרת) נמצא את המילים "קדושת הינני"⁷⁹. ואכן, סוף המגן שבה מעביר לפסוק ראשון של סדר זה, וסוף המחיה – לפסוקו השני.⁸⁰ פיוט ג מעביר לפסוק ביש' מה 8. כידוע, פייטנים קדומים אחדים מעבירים את סיומי המשלשים שחיברו לפסוק הראשון של הפטרת הסדר.⁸¹ ההפטרה לסדר דידן החלה, על פי תעודות מן הגניזה, דווקא בפסוק "לא ירעבו ולא יצמאו" (יש' מט 10).⁸² לפיכך, שתי אפשרויות לפנינו. אפשרות אחת היא שריב"נ אינו רומז בסיום פיוט ג לפסוק הראשון של הפטרת הסדר, והאפשרות השנייה היא שהיה מנהג בקהילות אחדות בארץ ישראל לפתוח את הפטרת הסדר בפסוק מיש' מה 8.

בחוליה הראשונה של הקדושתא, וכך בכל אורכה, חזרו בלבד מארגן את טורי הפיוט. בפיוט א בלבד מצאנו חריזה פנימית במקומות שאינם צפויים:

דק כמו שמשמון / ומתוק כדמדמון (טור 4).

וועד לובן גד / לנחותי גדר (טור 6).

קישוט זה אופייני אצל ינאי ובני אסכולתו דווקא לפיוטים ג-ה.⁸³ פרט לכך, מבנה הפיוטים א-ג זהה למבנה הפיוטים לסדרים של ינאי, כמופיע אצל זולאי.⁸⁴ פיוט ד, שזולאי הגדירו "פיוט בלי כל אקרוסטיכון ובלי מבנה מסוים",⁸⁵ נענה להגדרה זו גם בקדושתא דידן, אלא שחורזו הוא בחרוז אחד – מן. ואין לדעת אם חרוז זה מכון הוא, שהרי בפרשת המן אנו עסוקים. פיוט ה חסר בכלל כתבי היד שעמדו לרשותי.

על פיוט ו אצל ינאי הרחבתי את הדיבור במקום אחר,⁸⁶ והראיתי כי ינאי מקפיד לנסח פיוטים אלה בגוף שבו נאמר פסוקו הראשון של הסדר. אף ריב"נ הולך בעקבותיו, ואין הדבר טעון הוכחה: סופרי שני הקטעים שבהם מופיע הפיוט⁸⁷ לא השמיטו את

79. בקטלוג נויבאוור נכתב בטעות "קדושת חתני". ראה A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1886, col. 301.

80. על הקשר בין תחילת הסדרים ובין סיומי המגן והמחיה של הקדושתאות שלשמש נועדו ראה למשל M. Zulay, *Zur Liturgie der babylonischen Juden*, Stuttgart 1933, pp. 12–16.

81. אף על כך ראה אצל זולאי, שם.

82. ראה לפלר, קדושתא, עמ' רלג הערה 49.

83. ראה על כך בפרוטרוט אצל יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 160–165.

84. ראה זולאי, מחקרי ינאי, עמ' רנד.

85. שם.

86. ראה ב' לפלר, "נוספות על נוספות בפיוטי ינאי", אסופות יד (תשס"ב), עמ' קעד–קעו והערה 87.

87. כתבי יד א2 ו-ה.

התיבות הראשונות בפסוקו הראשון של הסדר. ואכן, לפנינו פרפרזות מדרשיות של פסוק זה. לרוע המזל נשתמרה המחצית השנייה בלבד של פיוטנו, מהאות מ ואילך. כאן המקום להעיר כי בקדושתא לשביעי של פסח מחקה פיוט ו, שתחילתו "בשלה און קובץ", הן את פיוט ו של ינאי בהעמדת טורים מרובעים שתחילת כל אחד מהם בתיבה הראשונה של קריאת היום הן את פיוט ה של הקליר, שמחרוזותיהם באות בחלוקה סימטרית לשמונה טורים.⁸⁸

אף גורלו של פיוט ז לא שפר – נשתמרו תחילת הפיוט (אותיות א–ח) וסופו (אותיות ר–ת). את האותיות ש רית כפל המחבר, שלא כמנהג הפייטנים הקודמים לו. לגבי הסילוק (פיוט ח), כבר הראיתי במאמרי⁸⁹ כי הוא מקביל בתכניו לסילוק אשכנזי שנדפס לאחרונה בידי יונה פרנקל.⁹⁰ סילוק אחרון זה הגיע לידינו בשלמותו, על 76 טוריו. מסילוקו של ריב"נ הגיעו לידינו 44 טורים ראשונים בלבד. ריב"נ הוא הראשון ממחברי הקדושתאות לסדרים שסילוקיו ארוכים, מעין סילוקיו של ר"א בירבי קליר למועדים. לא מצאנו פייטן (בן אסכולתו) ההולך בדרכו. ככלל, לאחר ימיו החלה תקופת היוצר בפייטנות, ונזנחו הקדושתאות.⁹¹ אף פיוט ט שבקדושתא לא הגיע לידינו.

תיאור כתבי היד

תיאור כ"א א (T-S 6H.4.6)

בכתב היד באה סיומה של הקדושתא לסולימן לשבת שלפני הפסח, ואת שרידיה⁹² ההדיר פליישר.⁹³ לכתב יד זה כבר התייחסתי במאמר קודם⁹⁴ וטענתי כי לפנינו שרידי "מחזור קטן",⁹⁵ ומכאן מובן כי לאחר שהשלים המעתיק קדושתא זו המשיך בקדושתא שעסוקים אנו בה, ובלשונו "קדושת הנני מטיר (!) דר' יוסף", כלומר ר' יוסף בירבי ניסן. הוא העתיק, מן הסתם, את הקדושתא כולה, אך בידינו נותרו בחלקו האחד של הגיליון – פיוט א (המגן) של הקדושתא עם רוב הפסוקים שנלוו אליו, ובחלקו השני – סיום הרהיט (אותיות ר–ת) ותחילת הסילוק (44 טורים). הגיליון עצמו נשתמר ללא פגם, כשהוא מנוקד ניקוד מדויק. אין בידי השלמות לסילוק בכתבי היד האחרים.

88. ראה דוגמה לחלוקה כזאת אצל יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 164.

89. ראה לפלר, קדושתא, עמ' רלד–רלה.

90. מחזור פסח, עמ' 601–605.

91. ראה ש' אליצור, "לגלגולי החידתיות בפיוט המזרחי", פעמים 59 (תשנ"ד), עמ' 21.

92. קדושתא זו נשתמרה גם ב"מחזור ארץ ישראל", שצילום דפיו יצא לאור בידי יהלום. ראה מחזור ארץ ישראל, קודקס הגניזה, שחזר וצירף מפתחות ומבוא 'יהלום, ירושלים תשמ"ז, עמ' 5–6.

93. במאמרו "מחזור ארץ ישראל, קודקס הגניזה", קרית ספר סג (תש"ן), עמ' 235–239.

94. לפלר, קדושתא, עמ' רלג.

95. ראה שם, עמ' רכד הערה 4.

לא זו אף זו, הסופר הדייקן רידן העתיק את הקדושתא פעם נוספת, ושרידי דף אחד מהעתקה זו נתגלגלו לגניזה אף הם. סימן הדף T-S AS 68.61 (להלן: כ"י א2). בדף זה הועתקו סופו של פיוט ו (אותיות מ-ת), ופיוט ז כולו, אלא שאמצעיתו של הדף נחתכה, ונשארו השוליים בלבד. ארבע השורות האחרונות בכל עמוד ניזוקו פחות, ומשום כך יכולים אנו להשתמש בו לצורך ההדרת אותיות ה-ח שברהיט (באותיות ש-ת, מן הצד השני, אין צורך בכך, שכן הללו נמצאו לנו בכ"י א).

כתב היד מנוקד בסימנים טברניים, ובו הבחנה בין פתח לקמץ ובין סגול לצירי. הדבר בולט בשמות הסגוליים: בְּלֶעַן (מגן, טור 8); מִים, יֵין (סילוק, טור 19); בְּלָחֶם (סילוק, טור 26); וְהִדְלֹת (סילוק, טור 36).

רק לעתים נדירות נמצא צירי במקום סגול, וכנראה מן הדוגמות הבאות אין לייחס לכך משמעות פונטית: "בשאט בנפש יועש המַעֲשֶׂה" (סילוק, טור 6); "ואין לעכב ולאחר אותו המַעֲשֶׂה" (סילוק, טור 7).

ניקודו מדויק הוא, ונראה לכאורה כאלו נוקד לפי כללים ולא לפי מבטאו של המעתיק. אמנם, פעמים מצאנוהו "טועה" בניקוד השווא הנע: "מְפֻלִי אחד" (סילוק, טור 18), וּבְחִיבָךְ (סילוק, טור 44), ונמצינו למדים שהגה הוא שווא נע כפתח.

בניקודן של תנועות חטופות נמצאו בכתיבתו "טעויות" רבות יותר, וכדלהלן: אֲבָנִים (סילוק, טור 23); בְּעֵלֵי משנה (סילוק, טור 30); אַרְבּוּבֵיִם (סילוק, טור 32); אַרְבּוּבוֹת (סילוק, טור 37); לְאַרְבּוּבוֹת (סילוק, טור 39); מִחֲמַשׁ מְאוֹת (סילוק, טור 40, וכן טור 42).

מניקודים אלה נלמד כי אף את החטפים הֶגֶה הוא כתנועות מלאות. כן נציין שכינוי הגוף לנוכח בניקודו הוא הָךְ (ולא הַ כבמקרא), והדבר מוסיף אמינות לניקוד כולו. ראה למשל בטור 3 בסילוק: "כִּי כָל חֶפְצֶךָ", ובטור 12 שם: "וּלְיָדְעֵךְ פְּלֶאֶךָ". נוסף על סימני דיגוש – שמקפיד עליהם הסופר – מוסיף הוא גם סימני רפיון, כגון בצורות "וועֶד" (מגן, טור 6), "סְכוֹת" (מגן, טור 12), ומוצאים אנו סימני רפה גם על האותיות מ ו-נ (וכן על ה שאינה מופקת) "הֶמֶם עֲמֹם וְבָרַד" (סילוק, טור 22); "קִצְבוֹ לְשִׁנְנֶה" (סילוק, טור 31; בטעות סומנה ש שמאלית).

במבט שטחי נראה כי לא השמיט הסופר מלנקד אפילו אות אחת, אבל בדיקה יסודית תגלה שאין הדבר כן – ואף השמטת סימני הניקוד לפי כללים היא, וכדלהלן: הנקדן ממעט לנקד את ו' החיבור. כך למשל במילה וּחֲשִׁמוֹן (מגן, טור 2; המילה עצמה נוקדה הן בסימנים טברניים והן בסימנים ארץ-ישראליים, אך ו' החיבור נותרה ללא ניקוד).

מתוך 24 מקרים שבהם נזדמנה ו' החיבור בכל כ"י א רק בשישה היו מנוקדת. נמנה אותם כאן: (1) וְתִגְוֹר (סילוק, טור 5); (2) וְלִידֵע (סילוק, טור 12); (3) וְאַתָּה (סילוק, טור 20); (4) וְבָרַד (סילוק, טור 22); (5) וּפְרָאֵם (סילוק, טור 24); (6) וְחֲשִׁמוֹנָה (סילוק, טור 34). בכ"י א2 הצלחתי להבחין בשש היקרויות של ו' החיבור, ומתוכן רק אחת מנוקדת: (7) שליח ושולִיח (רהיט, טור 21).

רוב הניקודים עונים לכללי הניקוד הטברני הידועים, ורק בדוגמות 4 ו-7 סטה המנקד מן הכללים. אין בידי הסבר לעובדה זו.

עיון מדוקדק יותר ילמדנו לדעת כי אין הסופר-הנקדן מקפיד בסימני הדיגוש והרפיון של אותיות בגדכפ"ת, ואביא דוגמות אחדות: "וועד לובן גֵד לְנַחֲוֹתֵי גֵד־גֵד" (מגן, טור 6). כל אותיות בגדכפ"ת מסומנות, פרט ל-יב שבמילה לובן; "אֲשֶׁר הִיפְלֹאֲתָ לְחוּסְיָהּ וּפְעַנְחָתָ לְמִנּוּסְיָהּ וּבְאַרְתָּ לְעִמּוּסְיָהּ" (סילוק, טור 2). המנקד סימן קו רפה על האות פ במילה היפלאַת, אך לא על האות פ שבמילה וּפְעַנְחָתָ. אין בידי הסבר לתופעות הנ"ל, פרט להנחה של חוסר עקיבות מצד המנקד.

נקודה נוספת הטעונה הבלטה היא השימוש בחולם בשתי ההיקריות של בניין הַפְעֵל בכתב היד: כְּהוֹתְשָׁרוּ (מגן, טור 2), הוֹרְעֵל (מגן, טור 8). לסיום נעיר כי משום מה הוסיף המנקד סימני ניקוד ארץ-ישראליים במקומות אחדים, ללא כל עקיבות ניכרת וללא שינוי בערך התנועות מן הניקוד הטברני המלא (ושמא קדם הניקוד החלקי למלא). ממראה הנקודות והקווים נראה לכאורה שהם שורטטו באותו הקולמוס. לדוגמה: וְהִשְׁמֹון (מגן, טור 2).

תיאור כ"י ב (הקונטרס [2845/1] Ox. d.59)

בקונטרס זה משמשו ידיהם של חוקרים הרבה, ונראה שהגיע הזמן לסכם את דבריהם:

ראשונה הזכירו יהלום ורשם כי בדף 12 של כתב היד באה הקדושתא לויגש של שמעון בירבי מגס.⁹⁶

אליצור היטיבה לתאר את מצבו של כתב היד.⁹⁷ היא הזכירה כי הדפים לקויים ביותר בחלקם התחתון וכי דפים 7–9 כוללים פיוטי מצדר ליהודה בן בנימין, "ולאחריהם תפלות ופיוטים שונים (כגון הקדושתא לויגש לשמעון הכהן)".

יש להוסיף כי בראש הקונטרס צוין "נעתק להלל ברבי עלי ז"ל", בכתב ידו המוכר של אדם זה.⁹⁸ ברי שיש להבין את הפועל נעתק ל- כתרגום הפועל הערבי انتقل إلى,⁹⁹ ומשמעו 'עבר לרשות'.¹⁰⁰ למדנו מכאן שכתב היד הועתק, בפועל, לפחות זמן מסוים לפני פעילותו של הלל זה, כלומר סוף המאה האחת-עשרה. בידי גט בכתב ידו של

96. פיוטי שמעון, עמ' 137.

97. ראה ש' אליצור, פיוטי רבי יהודה בירבי בנימין, ירושלים תשמ"ח, עמ' 289.

98. על מערכות הפיוטים שהעתיק בכתב ידו הרחבתי את הדיבור בספרי שבכתב יד: "קדושות הכלאיים ופזמוני האנונימוס – עיון מחודש". המשתמש הראשון בכתב היד שאנו עוסקים בו (שהיה, ככל הנראה, גם אחד הסופרים) הוא "החזן ביר יומטב החזן ביר חייא החזן ביר פנחס החזן ביר אברהם החזן נוחי נפש". רשימה זו מופיעה בדף 5 של כתב היד, ובאותיות דומות לאותיות העתקות הפיוטים שבו.

99. המופיע, למשל, בכ"י T-S H15.119 במשמע זה (ובאותיות עבריות).

100. והשווה, למשל, לתרגום רס"ג ללשון "ויעתק משם" בבר' יב 8.

הלל זה – קטע קיימברידג' 10J2.12 והוא מתוארך לשנת 1412 למניין שטרות – היינו שנת 1101 לסה"נ.

נראה שמעתיק כתב היד כיוון את מלאכתו לצרכיה של קהילה בבליית, ודפי כתב היד נתערכו במשך הזמן. בתחילה העתיק את המצורים בדפים 7–9 (ותחילת ההעתקה – עד פרשת תולדות – נשרה בשלב מסוים), ולאחר מכן העתיק קדושתאות לפי סדר נוח לשימושה של קהילה בבליית:

1. קדושתא לשבת שנייה של חנוכה (שטרם תוארה בספרות) בדף 11, שבה קוראים בניי בבל את פרשת מקץ.

2. קדושתא לויגש לשמעון בירבי מגס, שאותה הועיד לפרשת ויגש הבבליית, בדף 12. כאן נשר הרף שבו הועתק סופה של קדושתא זו, החל מאמצע פיוט ו. את הקדושתא הוציא לאור יהלום.¹⁰¹

3. "קדושת הנני" שנועדה, ככל הנראה, לפרשת בשלח הבבליית, בדף 4. הסדר הארץ-ישראלי "הנני ממטיר" מופיע באמצעה של הפרשה הנדונה.

לאחר סיום פיוט ד הפסיק הסופר הראשון את ההעתקה באמצע העמוד, וסופר מאוחר העתיק שם את השבעתא לליל שבת "אזון אנקתנו".¹⁰²

יש להעיר כי ככל הנראה היו בידי המעתיק מקורות שונים, ואת "קדושת הנני", שעסוקים אנו בה, העתיק ממקור קדום במיוחד, המרבה להשתמש באמות קריאה גם באמצען של הברות סגורות. את הקונטרס בכללותו תיאר אדולף נויבאואר.¹⁰³ הוא לא היטיב לקרוא את כתב היד הקשה לקריאה בלאו הכי. בכותרת בעמ' 1 יש למשל לקרוא "טל שבת" (ולא "על שבת"). לפנינו תפילת טל לשבת הפותחת בטור "בנאות דשא ארביץ המוניי". יש לשער שנשמטו דפים אחדים, ובהם המשכה של התפילה.¹⁰⁴

בדף 3 הועתק "שמונה עשרה לפסחה" שנועד לראשון של חול המועד פסח בארץ ישראל. תחילתו: "אסלד למלכי באישורים". כל טור שלישי פותח בצירוף "בשני לפסח", וכל מחרוזת חזתמת בפסוק משיר השירים.¹⁰⁵ בכרכה השלישית האריך

101. ראה פיוטי שמעון, עמ' 137–144.

102. פרסם אותה זולאי. ראה זולאי, לתולדות, עמ' קעא–קעד.

103. ראה לעיל הערה 79.

104. ייתכן גם, כמובן, שהסופר הפסיק באמצע ההעתקה, כשם שעשה ב"קדושת הנני". שבעתא זו יצאה לאור בספרו של שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 155–163. ככל הנראה הועתקה שבעתא זו לאחר "קדושת הנני", אך נתגלגלה לתחילת הקונטרס (בידי העוסקים במלאכה בספריית אוקספורד?).

105. ראה אליצור, פיוטי פינחס, עמ' 765–773 (על בעיות ייחוס הקדושתא לפינחס כהן ראה שם במבוא, עמ' 19–26). נתונים על העתקות הפיוטים הנזכרים כאן קיבלתי מד"ר שרה כהן על פי רישומי המפעל לחקר פיוטי הגניזה ע"ש עזרא פליישר, ותודתי נתונה לה. מקומו של דף זה הוא לאחר השבעתא לטל.

הפייטן ותיאר, לקראת הקדושה, את קצירת העומר. הסופר הפסיק את העתקתו בסוף הברכה השש־עשרה, בטור "להבטיחו באל נמתי 'הנך יפה'", המצטט את תחילת הפסוק השישה־עשר בשיר השירים. המעתיק לא המשיך בהעתקתו אלא החל בהעתקת "שמונה עשרה למילה" (קרובת י"ח ליום חול שמתקיימת בו ברית מילה). תחילתה: "כי אב לתשעים ותשע". כל מחרוזת פותחת בתיבה מן הפסוק "כי ילד ילד לנו" (יש' ט 5). הפעם הועתקה הקרובה עד תום, ובהמשכה הועתק פיוט לברית מילה שתחילתו "איפרוח המפולט"¹⁰⁶.

תיאור כ"י ג (T-S NS 276.174)

ברי שמעתיק כתב יד זה העתיק גם את תפילת הגשם שבכ"י אוקספורד (2710) e.37, דפים 1–10, שפרסמה זולאי (ידה"מ ד [תרצ"ח], עמ' רב–ריז). מספרן של התיבות שנוקדו בכ"י קיימברידג' דידן בטל במיעוטו, ונראה כי לא נוקדו בידי הסופר שכתב את האותיות. משום כך לא השוויתי בין ניקוד זה לבין ניקוד כ"י אוקספורד (שככל הנראה נוקד בידי הסופר). לפנינו גיליון אחד הכתוב משני צדדיו. נכנה את עמודיו א, ב, ג וד, לפי סדר הופעת הטקסט הכתוב בהם ביחס לקדושתא כולה. תיאור כל זוג עמודים (שהם, כמובן, רצופים) מובא בזה. בעמ' א ו־ב מופיע הכרוג' למגן שבקדושתא (בצירוף שני פסוקים הבאים לפניו), המחיה כולו ותחילת המשלש. האקרוסטיכון המתקבל מראשי הטורים במשלש הוא "יוסף ביר". למרבה המזל, הטור הראשון הניתן לקריאה בכ"י ה (ראה להלן) הוא הטור התוכף לטורים שבכ"י ג. כתב היד נראה מאוחר יחסית, וכתבי יד קדומים ממנו שמרו על נוסח עדיף (ראה בביאור), אך נראה שהועתק בקפדנות. בעמודים ג ו־ד מופיע סוף הרהיט "אדירים עם צעירים" החל מאמצע טור 21, ולאחר מכן בא הסילוק "מה גדלו מעשיך" עד טור 37. התוכן מקביל למצוי לפנינו בכ"י א.

תיאור כ"י ד (T-S NS 242.42)

מכתב יד זה הגיע לידינו דף אחד בלבד, ובו רוב טורי הסילוק שבידינו (טורים 43–15). זהו כתב יד מדויק, מנוקד כולו, ונראה שסופרו אמוץ היה על הניקוד הטברני והבחין בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול. נמצא אצלו את הניקודים האלה: "על פני חוץ שְכָנו שנה" (טור 33), "דְלָתִים שתים נפתחו בְּמַעוֹנָה" (טור 35), וכן "וְהַדְלָת אַרְבָּעָה נִשְׁעַר וְנִמְנָה [...] את נוֹתָן שְׁנָה" (טורים 36–38).

106. זהו פיוט מסוג "עושה שלום", ונוסחו השלם נמצא בכ"י המוזאון הבריטי 5557U17 (תחילתו שם: "אפרוח הממולט").

עקרונות משתמש המעתיק הן בסימן הדיגוש הן בסימן הרפיון באותיות בגדכפ"ת: "ואיך יתנשא שתוי לעג כמים" (טור 17).¹⁰⁷ ניקוד השי"ן בצורה "שתוי לעג" מלמד על הגיית השווא הנע, לפחות בראש תיבה. ראוי לציון גם ניקוד המילה הוֹדֶךְ (ניקוד הכ"ף הסופית עצמה מטושטש), המשקף את דרך ההגייה של הכינוי כנוסח המסורה של המקרא. המילה במעוטו בטור 29 מנוקדת ככל הנראה בְּמַעוּטוֹ, ולכאורה לפנינו משקל אחר למילה מעוט.

יש לציון שסופר זה העתיק, בצורה דומה, גם קדושתא לשבועות של ר' יוסף אבן אביתור, שקטעים ממנה נודמנו לי בין קטעי הגניזה,¹⁰⁸ ואולם טומוס זה אינו מנוקד.

כתב היד ניטשטש בחלקו, והוא רצוף חורים קטנים. הקריאה קשה בו, אך אין הברלים מרובים בין הנוסח שנשתמר בו לבין נוסח כ"י ה.

תיאור כ"י ה (T-S NS 236.7)

זהו גיליון המנוקד ניקוד מלא בסימנים טברניים. מצדו האחד הועתק בו פיוט ג (הטור הקריא הראשון הוא טור 5) עד סופו,¹⁰⁹ ובהמשך פיוט ד (כשהטור הראשון, ככל הנראה, בלתי קריא) עד טור 14, ובצדו האחר פיוט ו מטור 10 עד סופו, ובהמשך פיוט ז עד טור 5.

לדעתי נתלש הגיליון מן הקונטרס שהכיל את הקדושתא של ינאי לסדר "הן קרבו ימיך למות" (שהוהדרה בלשונו עב [תש"ע], עמ' 179–199, ופותחת "אתה אומר ועושה"). כתב היד האופייני עם סימני הניקוד הטברני הטיפוסיים כל כך לסופר זה יעידו על כך. אנסה לעמוד על מבטאו של הסופר המשתקף בו.

בראשונה יש לציון שסופרנו מבחין הבחנה ברורה בין פתח לקמץ. כך למשל במקרים אלו:¹¹⁰ "ובקברות תֵּאב" (ד, 10); "אֲרַבֵּעַ שְׁעוֹת" (ו, 15); "סִבּוּף בְּמִרְמָן (ד, 8); זָעַק (את א, 4); "ואין עוד חֲטָאִים" (את א, 7).¹¹¹

107. השמטתי את יתר סימני הניקוד.
 108. דוגמות: T-S NS 243.30, T-S NS 243.128. בידינו גם שרידים מאותה קדושתא באוטוגרף של המחבר. לדוגמה: T-S NS 115.44–45, T-S NS 115.151 (תחילת הסילוק): "אתיצב היום במיחדי פעמים".
 109. בסופו באים שני פסוקים, ציון לפסוק הקבע "ואתה קדוש" ומילות הקבע "אל נא" שבראש פיוט ד.
 110. פירוש מראה המקומות: האות שבצד ימין מציינת את חלק הפיוט בקדושתא דלהלן, והמספר שמשמאל לאות מציון את מספר הטור. אם קדמו למראה המקום האותיות את – מכון מראה המקום לקדושתא "אתה אומר ועושה".
 111. שלוש פעמים "טעה" הסופר, וניקד קמץ במקום פתח, וכולן בפיוט ד: בטור 4 "הופְּרָה והוכמָן", ובטור 6 – זִמְן. אני מניח שהחרוז האחיד של פיוט זה, מָן, הביאו לידי כך, ואגב כך ניקד גם את הפועל הסמוך למילה החרוזת, הופְּרָה, בקמץ במקום פתח. אמנם, בפיוט ו מנקד הוא בטור 14 במילת החרוז בְּרַבֵּשׁ, ובטור 16 – בְּרַבֵּשׁ.

אף צירי קיים בניקודו במקומות הצפויים על פי הניקוד הטברני: "ויכַנַד הוּתללו עֲרִימָן" (ד, 5); "צָבוֹר עֲלֵי טָל" (ו, 18). לעומת זאת, "יטעה" הוא בשימוש בסגול. פְּעָמִים נמצא תנועה זו במקום צפוי: "פְּרוֹנֵג יַעֲבֹשׁ" (ו, 16); "וְעֵנָן נֶעְנַן" (את ב, 13); "וּתּוֹפֵל תַּיִן פְּלוֹת נֶאֱמָן" (ד, 13). אך גם במקום פתח צפוי: "דַּבֵּר יַעֲנֶה מֵה תַעֲשֶׂה" (את א, 2); או חטף: "בּו הִיֹּת טוֹעֵמִים" (ו, 27); "עֲדֵי לִיבּוֹן" (ד, 14); "עֲלֶה אֵלֵי הַהֵרָה" (את ה, 32). כמו כן ניכר בו בנקדן שהגה הוא שווא נע כפתח: "יִצִּיר לֹא יִדַע קְבוּרָתָךְ" (את ו, 43); "סִרְרַת מִשְׁרָתוֹ" (את ב, 9); פְּקֻדְתֶּיךָ (את ו, 50); מִשְׁרַת (את ה, 25) אך יש שינקד הוא חטף פתח באות גרונית כמקובל בניקוד הטברני: עֲרִימָן (ד, 5); הֶדוּמָן (ד, 11).

מכאן נסיק שמבטא הנקדן – בבלי היה. הוא ניסה "להחזיר" תנועת סגול בהעתקותיו, כדרוש לפי הכללים, אך לא תמיד הצליח במעשהו.

פיוט א

מופיע בכ"י א (עד אמצע הפסוק החמישי); בכ"י ב (כולו, חסרונות מעטים בסופי השורות); בכ"י ג (החל מהפסוק השני, וכרוג' לאחר מכן). נרפס ללא הפסוקים והכרוג' אצל זולאי (האסכולה, עמ' טו). נוסח הפיוט על פי כ"י א, הכרוג' על פי כ"י ג.

אֹת נֶפֶשׁ מְצִיאַת יְשִׁמוֹן בְּאֵת כְּהוֹתְשָׁרוֹ בְּאֶשְׁפָּר וְחִשְׁמוֹן

חילופי נוסח

1 מציאת|ספק: מצואת ב 2 באשפר|מעליה תלויה בכ"י א המילה אֶשְׁפָּר, כחלופה וחשמון|וחישמון ב

פירוש

1–2 **אות נפש וכו'**: תאוותם של עם ישראל באה על סיפוקה בשעה שקיבלו את המן במתנה מיד ה'. 1 **אות נפש**: על פי יר' ב 24. **מציאת ישימון**: אלו ישראל, שאותם מצא ה' נאמנים לו בלכתם במדבר, בישימון (על פי דב' לב 10). 2 **כהותשרו**: כאשר קיבלו במתנה. הפועל נגזר משם העצם תשורה. **באשפר**: מנה חלק. המילה מקראית ומופיעה בשמ"ב ו 19: "ואשפר אחר", ותרגם יהונתן: "ופליג חד". בגיליון נוספה גרסה אחרת: "אשכר", ואף היא לשון מתנה. השווה תה' עב 10: "מלכי סבא ושבא אשכר יקריבו", ותרגומו: "דרון יקרבון". **וחשמון**: אף מילה זו תיפתר לפי עניינה, לשון 'דרון'. מכאן שלדעת ריב"ג פירוש הכתוב "יאתיו חשמנים מני מצרים" שבתה' סח 32 הוא 'אנשי מצרים גישו שי'. רש"י על אתר הביא פירוש זה בשם "הפותרים", ונראה שאף חז"ל (בבבלי פסחים קיח ע"ב) פירשו כך: "ועוד [...] עתידה מצרים שתביא דרון למשיח [...] אמר לו הקב"ה [...] קבל מהם [...] מיד 'יאתיו חשמנים מני מצרים'". כלומר, יביאו דורות ממצרים. ברם רשב"ם פירש 'חשמנים' שבכתוב מלשון יועצים ושרים, ולכן הניח שהדרשן מסתמך על פסוק 30, שבו נאמר במפורש "לך יובילו מלכים שי". בכ"י ב הנוסח הוא "וחישמון". וראה יהו' טו 27.

גְּד הַנּוֹצֵר עִם מְזִיק בְּאַשְׁמוֹן
דֵּק כְּמוֹ שְׂמֵשְׁמוֹן וּמְתוֹק כְּדָמָדְמוֹן

5 הֵן בְּצֶדֶק סְפוֹן בְּנִתִּיב גְּד
וְעַד לֹבֵן גְּד לְנַחֲוֹתִי גְּדָד
זָרִים כְּאִיוֹ לְעֵטוֹ לְהִתְמַגֵּד
חִיכָם הוֹרְעַל בְּלַעַן מוֹבָגֵד

3 עם] עים ב (סופר כ"י א הוסף ליד כותרת הפיוט גרסה חלופית לטור זה: "גד בהטעימו לפרחי אב המון") 4 שמשמון מעתיק כ"י א דילג על הנר"ן ותלאה בין השיטין 8 בלעזן כלעזן ב

3 גד הנוצר וכו': לפנינו פרטים על המן. הוא כזרע גד (שמ' טז 31; במ' יא 8) ונברא יחד עם המזיקין בערב שבת בין השמשות, כמפורש במשנת אבות ה, ט. הצורה אשמן היא משקל אחר למילה המקראית פְּאֶשְׁמִינִים (יש' נט 10). ופירש רש"י על אתר: "מנחם פתר לשון מחשכים ורוב הפותרים מודים לו" (ראה במחברת מנחם בערך אשמן, מהדורת פיליפאוסקי, לונדון ועדינבורג תרי"ד, עמ' 35). 4 דק כמו שמשמן וכו': שמשמן ודמדמן הם 'שומשמיין' ו'דמדמניות' (זולאי, האסכולה, עמ' טו), ולא מצאתי מילים אלו כהוייתן במקורות שעמדו לרשותי. 5-6 הן בצדק וכו': המן ירד להם לישראל בזכותו של משה, שנקבר בנחלת גד. קבורת משה בנחלתו של גד נזכרה בתוספתא סוטה ד, ח (עמ' 173): "שמת בתוך שדה נחלתו של ראובן ונקבר בתוך שדה נחלתו של גד, שנ' 'ולגד אמר [...] וירא ראשית לו כי שם חלקת מחוקק ספון'". וראה עוד ספרי דברים שנו, עמ' 428. ירידת המן בזכות משה נזכרה בתוספתא סוטה יא, א (עמ' 220): "ר' יוסה בר' יהודה אומ' [...] ישראל [...] נתמנו להן שלשה פרנסים טובים [...] משה, אהרן, ומרים [...] מן בזכות משה". 6 וועד: זומן, נזדמן. לובן גד: הכוונה למן, שהיה כזרע גד לבן (שמ' טז 30). לנחתי גדגד: אלו ישראל, שבמסעותיהם במדבר חנו במקום הנקרא "חור הגִּדְגָד" (במ' לג 32) או, בתוספת ה' המגמה, "הַגִּדְגָדָה" (דב' י 7). ושמה ילמדו המומחים ממסורת הכתיבה שהייתה בידי מנקה כ"י א (ועל פיה ניקרתי את התיבה) משהו בדבר גלגולה של הגיית שם מקום זה בתולדות העברית. 7-8 זרים כאיוו וכו': לפנינו פרפרזה למדרש שנשתמר בתנ"ב, בשלח כא (עמ' 66): "וכיון שהיה יורד בנחלים היו אומות העולם באין לתות ממנו, והוא נעשה בפיהם גד ולענה שנאמר 'והמן כזרע גד הוא' (במ' יא 7). מסורת אחרת (שעל פיה גם הגויים טעמו טעם מן) מצויה במכילתא דר"י ויסע ד (עמ' 168). 7 לעטו: ההנאה שבאכילתו. והשווה ללשון הקליר "ובפי דוב ללעט הושלכתי" (בקדושתא לשבת "ותאמר ציון". ראה אליצור, קדושה ושיר, עמ' 35, טור 53). במילון ב"י (עמ' 2713) מופיעה דוגמה קלירית כביכול לשימוש בצורה לַעַט, אך לפנינו פליטת קולמוס, כי המובאה היא מפיוטו של מנחם ברכי מכיר האשכנזי "אהור וקדם צרת". ראה סדר עבודת ישראל, עמ' 661-662. להתמגד: לעשות את הַמָּן מגדים ומעדנים לעצמם. כנראה חידוש של ריב"נ. [במאגרי המילון ההיסטורי זו המובאה היחידה לבניין התפעל משורש זה. י"ע] 8 הורעל: השווה ללשון ינני בקדושתא לשבת "שמעו", "ארדה באנח מר": "שיכרון כוס תרעלה, ציון בו הרעלה" (פיוטי ינני, עמ' רצג), דהיינו: שתתה את כוס התרעלה עד תום. כך יש לפרש גם בפיוטנו. בלעזן: צורת זכר של תיבת לענה המקראית (דב' כט 17 ועוד), ומשמעה 'עשב מר'. מובגד: המילה קשה, ולא מצאתי כיוצא בה. ונראה לפרשה: הניתן (כעונש) לבוגדים, והפך ללענה בפיהם.

10 טרפי יום מזון אלפים שנה כהנני
 כוכב הצדק כהרחיש הנני
 לניניו הצדיק סכות מדוק הנני.

1. ככ (תוב) ויאמר יי אל משה הנני (ממטיר לכם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתו אם לא) (שמ' טז 4).
2. ונ(אמר) פותח את דרך (ומשביע לכל חי רצון) (תה' קמה 16)
3. ונ(אמר) נדרשתי ללא שאלו (נמצאתי ללא בקשוני אמרתי הנני הנני אל גוי לא קרא בשמי) (יש' סה 1)
4. ונ(אמר) וימטר עליהם מן (לאכל ודגן שמים נתן למו) (תה' עח 24)
5. ונ(אמר) לחם אבירים¹¹² (אכל איש צידה שלח להם לשבע) (תה' עח 25)

9 משפר] מעתיק כ"י א כתב תחילה "משופר", אך מחק את הו וניקד: מש(ו)פֶר 10 אלפים שנה] מילים אלו הושטמו בכ"י א ונוספו בסוף השורה, אלפיים ב

9. טרפי משפר וכו': הקב"ה שלימדני דעת (?) המטיר עליי, בחסדו, לחם משמים. את צידתי, לחם חוקי שהטריפני בו, סיפק לי בעתו. כינה ריב"נ את השמים שפר על פי "ברוחו שמים שפֶרה" (איוב כו 13), והשווה בקדושתא זו (פיוט ו, טור 17): "הנני ממטיר פנג מתוך שפֶר". בכתב היד כתב הסופר "משופר" ותיקן ל"מש(ו)פֶר". יש להניח שהפתח בשי"ן הוא במקום שווא (ראה לעיל בתיאור ניקוד כתבי היד). 10. יום יום וכו': רעיון זה חוזר בסילוק: "והרעפתם בכל יום מזון אלפים שנה" (טור 128); וראה בביאור שם. כהינני: בכ"י א הגושה הנו"ן. ייתכן שבנה הפייטן פועל מן המילה הִנֵה (הדגושה אף היא), וכוונתו: נמצא לי הקב"ה ואמר לי "הנה אנכי". אפשר גם שהדגש נועד להשלים אות בלועז, והכוונה הַנְאִי, נתן לי הנאה על ידי המן. 11 כוכב הצדק וכו': אברהם, שעליו נאמר "מי העיר ממזרח צדק" (יש' מא 2), הרחיש – רחש בשפתיו ואמר "הנני" (בר' כב 1). 12 לניניו: לבניו שלאברהם. הצדיק: הראה הקב"ה את צדקם ואפשר להם לשמוע משמים ("דוק") הנני ממטיר לכם, על פי המדרש המופיע בשמות רבה כה, ה (מו ע"א): "בשעה שקרא הקב"ה לאברהם ענה לו [...] הנני, אמר לו הקב"ה [...] בו בלשון אני משלם שכר לבניך שנאמר 'הנני ממטיר לכם לחם מן השמים'".

בכ"י ב הובאו פסוקים 1, 2, 3, 4, ולאחר פסוק 4 נוסף:

6. ונ(אמר) ואבעים (!) שנה (אקוט בדור ואמר עם תעי לכב הם והם לא ידעו דרכי) (תה' צה 10)

אחר כך הובא פסוק 5, ואחריו –

7. ונ(אמר) שאל ויבא שליו (ולחם שמים ישיביעם) (תה' קה 40).

112. כאן נפסק כתב היד.

כ"י ג פותח בפסוק 2, ולאחריו מובאים פסוקים 3, 5, 8.

- 1 יִשְׁבִיעֶם תְּנוּב שְׂדֵי
- 2 עַד בְּלוֹת הַגִּים מְדָבּוּב דִּי
- 3 יֵאֲמֹן שְׂרִידֵי
- 4 וְנִתְגַּוְּנָן בְּצֵל שְׂדֵי ב' מַגֵּן

1 ישיבעם (ישיבעם!) ב 2 הגים (הגיים ב, הגים ג, דיי ב 3 שרידין ידירדי ב

1 תנוב: צורת זכר של תנובה המקראית (כגון יש' כז 6), וכדרכו של ריב"נ להפוך את מינם של שמות עצם שמצא בתנ"ך. ובשימוש זה קדם לו הקליר (וראה מילון ב"י בערכו, עמ' 7818). שדי: צורה מצויה במקרא, תחת שְׂדָה. 2 ידוע המדרש על הפסוק במל' ג 10 ("וַיְהִי־קָתִי לָכֶם בְּרָכָה עַד בְּלִי דִי"): "עד שיבלו שפתותיכם מלומר: דיינו ברכות, דיינו ברכות" (זהו הניסוח בירושלמי ברכות ט, ה יד ע"ג), בשם רבי ברכיה ורבי חלבו ורב אבא בר אילאי בשם רב). ריב"נ מנסח משפט זה בלשונו שלו. הגה במקרא הוא 'הבל הפה', ונראה שריב"נ הפך כאן את שם העצם המופשט למוחשי. מְדָבּוּב: כך נראה לנקד צורה בלתי מנוקדת זו, כמקור מבניין קל. לו בנה ריב"נ צורה זו מבניין פֶּעֶל – מצפים היינו לצורה מדיבוב ככ"י ב המשופע באמות קריאה.

פיוט ב

על פי כ"י ג (בכתב היד אין ניקוד). בכ"י ב הפיוט מקוטע, והחל מטור 11 הוא מטושטש וחסר כמעט לגמרי.

מְמַרְה אֹתָתָם רְגִיעַת נַחַת נְאֻלְטָה שְׁבוּעִים יְעוּד פּוּעַנַחַת

1 אותתם אותות ב רגיעת רגעי ב 2 ועודן ובאלוש ב

1 ממרה אותתם וכו': ריב"נ, שתכליתו לבנות "פתיחתא" לפסוקו השני שלסדר ("והיה ביום הששי"; שמ' טז 5) מספר לקוראיו כי את "רגיעת הנחת" שבשבת מצאו ישראל במרה. מקור הדברים הוא בסדר עולם (עמ' 245–247): "מים סוף נסעו למרה [...] שם נתנו לישראל עשר מצות. שבע [...] בני נח [...] הוסיפו עליהן [...] באותה שעה שבת ודינין וכיבוד אב ואם". את המילה אותתם נפרש על פי לשון הקליר "אף ברי אותת שם שר מטר" (מחזור סוכות, עמ' 403), במשמע 'סומן, צוין'. ושם פירש ריב"נ "רְגִיעַי ארץ" (תה' לה 20) במשמע 'הצדיקים, האנשים הרגועים שבארץ' (וכן בתרגום הארמי), ולפי זה "אותתו רגעי נחת" שבכ"י ב יתפרש: 'האות לרְגִיעַ שבשבת, יום הנחת, ניתן במרה'. 2 נאלטה שבוועים וכו': מסתברת גרסת כ"י ב "ובאלוש פוענחת", וזאת על פי המשך המאמר בסדר עולם (עמ' 247–249): "ומאילים נסעו לאלוש [...] ראש חדש אייר היה באחד בשבת, שהיו יש' אוכלין מעוגה שהוציאו [...] כל שלשים יום וכו' ביום (בט"ו באייר) כלתה [...] ולמחרת לקטו את המן [...] ובאלוש ניתנה להם את השבת [...] ובעשרים ושלשה באייר נסעו מאלוש". מכאן אתה למד שבשבוועיים שחלפו

סופר כְּהִקְפִידוֹ שְׁנֵי בְּלוּעֵי שַׁחַת
עַל כֵּן מִמּוֹ הִלְכָה שׁוֹפְחַת

5 פְּרוּדְיוֹ נִפְרָטוּ בְּשֵׁאר יוֹמוֹת
צוּרְפוֹ בְּשֵׁי הַיּוֹת מוֹתָאֲמוֹת
קָהַל הַנִּפְקָדִים בְּעֶשְׂרֵה מְקוֹמוֹת
רוֹן חֶלְקוֹ לָמוּ בְּמִשְׁנֵה כְּלָמוֹת

3 כהקפידו כהקפיו ב 4 על כן עדי כן ב ממון מימיו ב 5 יומות ימות (!) ב 8 רון רם ב

בין ר"ח אייר ליום ט"ו בו לא שמרו ישראל את השבת. את פירוש המילה נאלטה נלמד מן העניין: 'הופרה, בטלה'. וכן נפרש גם את דברי ריב"נ בתפילת הטל, פיוט ב, טור 3: "טל זוזיף וטרחו היום לאלוט" (כ"י אוקספורד d.60.1 [2846]). כנראה יצר ריב"נ שורש זה על פי השורש המקראי על"ט. מדבריו של בעל סדר עולם נסיק כי מצוות השבת שזוכרה עם לקיטת המן ("ששת ימים תלקטוהו, ובוים השביעי [...] לא יהיה בו" [שמ' טו 26]) נתחדשה באלוש, שם ירד המן ונתבאר דברי הפייטן. בהנחה זו (מצוות השבת ניתנה וחזרה וניתנה, כמרה ושוב באלוש) מתורצת קושייתו של המהדיר ר' ברוך ראטנער (סדר עולם רבה, עמ' 26, אות לט: "ונפלא הלא לעיל אמרו שבמרה נצטוו על השבת?"). 3-4 סופר כהקפידו וכו': לפנינו פרפוזיה לדברי המדרש (ויקרא רבה יג, א, עמ' רסט-רע): "אמ' ר' הונא: בשלשה מקומות כעס משה ונתעלמה הלכה ממנו [...] בשבת [...] מנ' [...] ויקצף עליהם משה' וכיון שכעס שכה מלומר להן הלכות שבת". ולפי זה נפרש: סופר הוא משה, "ספרא רבא דישאל" (תרגום אונקלוס לדב' לג 21; העדפתי להזכיר מקור זה, כי בדרך כלל שימשו התרגומים מקור לריב"נ, אך על פי שאינני בטוח אם תרגום אונקלוס שבידינו נכלל בין מקורותיו. לגבי שימושו הבטוח בתרגום יהונתן לנביאים ראה בפירוש לפיוט ו, טור 15. מכל מקום, יש להזכיר בעניין זה את דרשת התלמוד הבבלי (בבא בתרא טו ע"א): "ומשה הוא דאיקרי מחוקק, דכתיב 'כי שם חלקת מחקק ספון' [דב' לג 21], וסופר ומחוקק אחד הם, לפי הכתוב 'ירדו מחקקים [...] משכים בשבט סופר' [שופ' ה 14]). כאשר הקפיד וכעס על דתו ואבירם – שעליהם נאמר "ותפתח הארץ את פיה ותבלעם" (דב' יא 6) – נתעלמה ונשכחה ההלכה ממנו. 4 על כן: בכ"י ב הגרסה "עדי כן" – והיא מסתברת, כי ככל הנראה החליפו פייטנים קדומים "על כן" ב"עדי כן". ראה אצל הקליר: "נצח עדי כן בנזרה נָזַר" (סדר עבודת ישראל, עמ' 691), ואצל ריב"נ עצמו: "עדי כן שילוש חרמים" (בקרדושתא "אגמונו שלחף", סדר, טור 155). ממו: לצורה ממו השווה למשל ללשון ייני "כבוא נפשם כם ובצאת ממום". לקדושתא לסדר "בערכך נפשות" (וי' כז 2) ראה פיוטי ייני (רבינובין), עמ' 484. וראה גם אצל י' יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי ייני, ירושלים תשל"ח, מבוא, קטע ה, ובצילום, עמ' 115. ייתכן שגרסת כ"י ב – מימיו – משקפת שימוש ייחודי בנטיית הרבים במקום נטיית היחיד. 5 פרודיו: המנות של המן שירדו להם לישראל במדבר היו, כמבואר במקרא, "איש לפי אכלו" (שמ' טו 21), נפרדות אלו מאלו. כך מדי יום ביומו, ובשישי "מותאמות" – לחם משנה, כשמשקלו של לחם אחד כשל חברו. 7 קהל הנפקדים וכו': ראה תנחומא כי תשא ט: "בעשרה מקומות נמנו ישראל". וראה אליצור, בתודה ושיר, עמ' 44, טורים 53-54. כידוע (וראה לעיל עמ' 411) ריב"נ מחליף לא פעם את סיומות הריבוי שבנטיית שמות העצם, ולפי זה אין להתפלא אם נמצא אצלו את הצורה יומות במקום *יומים, אך מסתברת יותר גרסת כ"י ב ימות. מתקבל על הדעת שריב"נ התבסס על הצורה ימים והוסיף את סיומת הנקבה לשריד המילה שסיומת הרבים נגזמה ממנה, וכך נתקבלה הצורה המזוהה ימות. 8 רון חלקו וכו': ברי שאין רון

10 שְׁיִשִּׁי הוֹפְרֵשׁ לְעוֹנֵג כּוֹנֵה
שָׁכַח לְבָאֲרוֹ שָׁר אַחַר הַשְּׂכִינָה
תְּעוּ מְאִילֵיהֶם נְטֵעֵי כֹנֵה
תַּכְּפֹּלֶת לְקַט שְׁשֵׁי לְהַכִּינָה

ככתוב ויהיה ביום הששי (והכינו את אשר יביאו והיה משנה על אשר ילקטו יום יום)
(שמ' טז 5)
ונאמר תחת בשתכם משנה (וכלמה ירנו חלקם לכן בארצם משנה יירשו שמחת עולם
תהיה להם) (יש' סא 7)
ונאמר שובו לבצרון אסירי התק(וה גם היום מגיד משנה אשיב לך) (זכ' ט 12)¹¹³

לְךָ אֶקְנֶה
הֵיֹת כְּגֵן רוֹה
עֵת בְּטֵל תְּרוּה
לְחֵיוֹת אֶטוּמֵי חֶבֶא
ב' מחיה

9 הופרש] הפרס: ב

אלא שיבוש של רם שבכ"י ב, כלומר: הקב"ה, רם על כל גויים, חלק לישראל את המן בכלימה, כי לא שמרו את המצוות התלויות בו. 9-12 שיש הופרש וכו': המחרות תתפרש על פי מדרש ויקרא רבה שהובא לעיל: "מיד ויקצוף עליהם משה, כיון שכעס, שכח לומר להם שילקטו ביום הששי שני עומרים לאחד, כיון שהלכו [...] ביום הששי ומצאו כפלים באו הנשיאים ואמ' למשה". וזוהי כוונת ריב"נ: שֶׁכַּח לְבָאֲרוֹ שָׁר אַחַר הַשְּׂכִינָה: משה, שעליו נאמר "וראית את אחריי" (שמ' לג 23), שכח לבאר לעמו כי החלק היתר שבמִן ה"הופרש לעונג" – לשם הכנה ליום השבת, שיש לקראו עֲנֵג (יש' נח 13), וצאן מרעיתו, נטעי כנה (כינוי לעם ישראל על פי "וכנה אשר נטעה ימינך" [תה' פ 16]. הצירוף נמצא [במקרה?] גם בסיום ה'אזהרות' "אלהי הרוחות" של ר' יוסף טוב עלם לשבת הגדול [סדר עבודת ישראל, עמ' 718]: "בקרוב נהל נטעי כנה", תעו מאיליהם, שלא באשמתם (ונשתמש ריב"נ במילת היחס אחר ולא בשם העצם אחר המופיע במקרא, שכן אף הכתוב החליף ביניהם בנקטו למשל "אחרי המשכן יחנו" [במ' ג 23] במקום אחורי). 12 תכפולת לקט וכו': להכין את המנה הכפולה של היום השישי שעליהם ללקוט (את המילה תכפולת לא מצאתי במקורות קודמים, ונראה שהיא חידושו של ריב"נ).

113. בכ"י ב שדרו רק חלק מהפסוק הראשון וחלק מהאחרון.

פיוט ג

על פי כ"י ג, שבו מופיעים טורים 1-7. כ"י ה מתחיל מהמילה **עצר** שבטור 3 אך קריא רק מטור 8. משם ואילך – הטקסט (והניקוד) על פיו. בכ"י ב ניתן לקרוא מילים בודדות, ונסתייעתי בו במידת האפשר (ההשלמות בסוגרים מזווים).

יְמִיו צוּמְצָמוּ לְקָצֵר
 וְוֹסְתּוֹ לְיוֹצְרוֹ לֹא נַעְצֵר
 סְפּוּג אִם עֵצֵר
 פִּלְג לְהַצִּיג יִפְצֵר
 בְּרוּחוֹ שִׁפֵּר נַמְלָחִים 5
 יָד בְּגִזְרוֹ יוֹגְבוֹ מוֹזְלָחִים
 רוֹכֵב הִדְרַת צָלָחִים
 בְּפִתְחוֹ יָד הַכֹּל מִתְלַחֲלָחִים
 נַעְלּוֹ דְלִתִּי נִירָאָה כְּ(צָ)בוּע

4 להציג] מעתיק כ"י ג כתב "להציב" ותיקן 6 בגזרון] בעצרו ה 9 ניראה] נראת ב

1-6 ימיו צומצמו לקצר וכו': זה האדם, קצר הימים (איוב יד 1). ועל אף קוצר ימיו נכסף הוא (לחסדי) יוצרו – הקב"ה. וכאשר עצר הספוג (ראה בהמשך) מתחנן ומפציר הוא כבוראו ליצב (או: להציג) את "פלג האלחים" (מעיינות הגשם שבשמים), דהיינו לחזור ולהוריד את גשמי. בשימוש בבניין פועל כשורש צמצם קדם הקליר לריב"נ בכתבו (קדושתא לאבל, "א... מצודת פחים", מחיה, טור 27; במאגרים) "צומצם הפירוד". כלומר, פירודם של איברי המתים שהחיה יחזקאל קטן והלך עד שעמדו על רגליהם. דברי הפייטן כאן מתבארים על פי מדרש שמות רבה כה, ג (עמ' 90): "הקב"ה [...] הספוג בידו שנאמר 'פלג אלהים מלא מים' (תה' סה 10) [...] אם עצר אין המים יורדין [...] פותח ידו – המטר יורד. שנאמר: 'פתח ה' לך את אוצרו [...] לתת מטר ארצך בעתו' (דב' כה 12)". ובהתאם לכך ממשיך הפייטן וקובע שהקב"ה, שרוחו הוא לאיוב כו 13, "ברוחו שמים שפרה" – כשגזרו ידו שמים כעשן נמלחו", יש' נא 6) – הרימוז הוא לאיוב כו 13, "ברוחו שמים שפרה" – כשגזרו ידו (מקביל ל"עוצר ידו") אין המים יורדין. כלומר, ה"מוזלחין", המים הזורמים, "יוגבו", יתגבו ויתייבשו. התיבה **מוזלחין** מצאנוה במאגרי המילון ההיסטורי בספרי דברים ש, א, לפי כ"י לונדון 341: "עם חמת זוחלי עפר" – שהיו מוזלחין בעפר" (במקביל לפסקה שכא, עמ' 369 – "מוזלחין בעפר").

7 **רוכב הדרת צלחים**: על פי תה' מה 5: "והדרך צלח רכב על דבר אמת". פסוק ד שם נדרש על הקב"ה במכילתא בשלח ד (עמ' 129): "נגלה עליהם כגבור [...] שנאמר 'חגור חרבך על ירך גבור' (תה' מה 4)". והמשיך ריב"נ ופירש גם את פסוק ה כמכוון לקב"ה, ושוב חזר למדרש שעיבד וכתב בטור 8: **בפתחו יד**, כאשר פתח הקב"ה את הספוג, **הכל מתלחלחים** והמטר יורד. ומצינו לחל"ח בבניין התפעל בירושלמי, שבת ד, א (ו ע"ד): "אפילו יבישין שנתלחלחו". 9 **נעלו דלתי ניראה כצבוע**: המילה **כצבוע** ברורה בכ"י ב, ונראה להשלימה בכ"י ה. והכוונה מסתברת: אם את ירידת המן משחקים תיאר הכתוב בפסוק "ודלתי שמים פתח" (תה' עח 23) – וראה את הנדרש על כך בסילוק ההולך לפנינו, טורים 35-40 – הרי לתיאור הפסקת ירידה זו נאה הביטוי "נעלו דלתי" (על ידי הקב"ה, כמוכן) ו"נראה

- 10 (יובל ארבע) עשרה חסר שבוע
 שש...>.
 נתון למכביר טרף סיבוע
- תחיש להול...> נהרי נחלי דייץ
 מן ימקו חרבון קייץ
 דק כפפור לרוכפי עייץ 15
 ממעל ירעיפו שמי חייץ
- ככתוב הרעיפו שמים ממעל (ושחקים יזלו צדק תפתח ארץ ויפרו ישע וצדקה תצמיח
 יחד אני ה' בראתיו) (יש' מה 8)
 ונאמר והדרך צלח רכב (על דבר אמת וענוה צדק ותורך נוראות ימינך) (תה' מה 5).
 ואתה ק'דוש יושב תהלות ישראל) (תה' כב 4).

10 יובל ארבע| ברור בכ"י ב (משם ואילך חתוך. ולכאורה ניכרים בכ"י ה שרידי מילה אחרת שהחליפה את המילה ארבע)

כצבוע" הוא כנראה כינוי לשמים (המשחירים לעת ערב [?]; ראה רש"י במ' טו 38). מכל מקום, לא מצאתי לכינוי זה מקור מדרשי מפורש. 10 יובל ארבע עשרה חסר שבוע: אם צירוף התיבות נכון, ברורה גם הכוונה: בשתי המכילות מופיעה הרעה שלאחר שעלו ישראל מן המדבר ופסק המן מליירד נסתפקו במן שבכליהם כל שבע שנים שכבשו ושבע שחלקו. ומן הסתם נחסר שבוע כל שהוא במניין שהיה בידי ריב"ג – ולא מצאתי לכך מקור מפורש. 12 נתון למכביר טרף סיבוע: על פי "יתן אכל למכביר" (איוב לו 31) הנדרש על ירדת המן בתנחומא בשלח כ (עמ' 65–66). [13–14 לביאור טורים אלו ראה בפירושו לטורים 14–15 בפיוט ו להלן. הצירוף נהרי נחלי נטול מאיוב כ 17: "נהרי נחלי דבש וחקמא". הצירוף חרבון קייץ שאוב מתה' לב 4. 15 לביאור הצירוף לרוכפי עייץ ראה עמ' 410 לעיל. 16. הצירוף שמי חייץ אולי מיוסד על איוב לו 18: "תרקיץ עמו לשחקים חזקים כראי מוצק"; וראה יח' יג 10. י"ע]

פיוט ד

בפיוט זה מונה ר' יוסף את עשרת הנסים שנעשו לאבותינו על ים סוף וכנגדם את עשרת הניסיונות שניסו אבותינו את המקום. כידוע, מניינם של אלו ומניינם של אלו – במחלוקת הוא שנוי. מכל מקום, גם לר' יוסף הייתה מסורת בנדרון, וכדרכו מצפין הוא את דבריו ועל הקורא לפענחם. אף אני אנסה לעשות זאת.

התחלתי את מספור טורי הפיוט מן הטור הראשון הקריא שבכתב היד, שכן ספק טור אחד ספק שני טורים ראשונים אינם ניתנים לקריאה.

הפיוט מופיע בכ"י ה מתחילתו עד התיבה ליבון שבטור 14. בכ"י ב פותח דף 4 ע"ב בתיבה אחת (שאינה קריאה) לפני התיבה והוכמן שבטור 4. בסוגריים מזווים הוקפו אותיות שהשלמתי מדעתי. כ"י ה הועתק עד תומו. במקום חסר בכ"י זה שניתן היה להשלימו מכ"י ב הוקפה השלמה זו בסוגריים רבועים. מטור 15 ואילך משמש כ"י ב מקור יחיד. על שינויי הנוסח בטורים הראשונים הוער בביאור.

(בְּעֶשְׂרֵי פְּלָאוֹת אֲשֶׁר עֲשֵׂתָה מִיָּמַן
 כְּחֹג וְכִשְׁוֹר וְכִכְיָפָה) (ה) וְעֵשׂ מְרוֹמָן
 (כִּיפֵי לְטִיָּא וְכִקְיִנְקֵן הוֹפְרִז וְגִי תִיִּמָּן),
 וּבַעֲ... הוֹפְרֵר וְהוֹכְמָן
 5 וְכִנְדֵר הוֹתְלֵלו עֲרִימָן
 פְּרָדֵס (בִּלְיִבֵּזוֹ זֹמָן
 וְזִיל הַמְתִּיקוֹ תְּהוֹמָן
 וְהֵם סְבוּרָה בְּמִירָמָן
 וְעֵשֶׂר נִיטוּרָה בְּנֵאֲמָן
 10 בְּתַבְעִירָה בְּמִסָּה בְּפֶאֶרְן וּבְקַבְרוֹת תֵּאֵב טַעֲמָן

1 מימין: הניקוד ברור בכתב היד, ולכאורה הכוונה לקב"ה המִיָּמַן (=מזמן) גורלו שלכל נברא ונברא. כמובן, ייתכן שיש לנקד מִיָּמַן – מן הים שעסוקים אנו בו, ים סוף. 2 כחוג: שמא על פי איוב כב 14: "וחוג שמים יתהלך", שתרגומו: "ותקיף רומא דשמיא יטיל" (בסוף הטור כתב ריב"נ "מרומן", ואולי רומז לְשִׁמְי מרום). וכשור: על פי שמ' טו 8: "נצבו כמו נד נזלים", ותרגם אונקלוס "קמו כשור", כלומר כחומה. וככיפה: על פי מכילתא דר"י, בשלח ד, עמ' 100: "עשרה נסים נעשו לישראל על הים, נבקע הים ונעשה כמיין כיפה". הועש: נעשה. השווה בקדושתא דידן (פיוט ח, טור 6): "בשאת בנפש יועש המעשה". מרומן: חלקם העליון של הנוזלים שבים, הָמְרוֹם שבהם. 3 כפּלטיא: ראה אדר"ג, נוסח ב, פרק לח (עמ' 99): "עשאו כמיין פלטיות שנאמר 'ראש פרזיו', אין פרזיו אלא פלטיות, שנאמר 'פרזות תשב ירושלים' (זכ' ב 5)". אם כן מובן השימוש בפועל הופרז – נעשה כמיין פרזות, ארץ מישור. וכקינקן: כך מופיע גם בפרד"כ, בשלח א, עמ' 188: "ר' יוחנן [...] דרש כיצד היו המים עשויון לישר' כחומה [...] כאילין קנקיליאי", ופירש מנדלבוים: "שבכה". וניתיימן: במילון ב"י (עמ' 2061) הובאה דוגמה לשימוש בבניין התפעל משורש זה מקרובת ר"א הקליר לתשעה באב. הדוגמה נתפרשה מלשון זימן, וכנראה יש לפרש כך גם את דברי ריב"נ כאן ולהלן בטור 14. מפליא שנשתמש ריב"נ פעמיים בתיבת חרוז זהה, וייתכן שטעות סופר נפלה באחת המקומות. הופרר והוכמן: ראה מכילתא דר"י, עמ' 100: "נעשה פירוין פירוין, שנ' 'אתה פוררת בעוז ים' (תה' עד 13)". הוכמן: נסתר. 5 וכנד הותללו ערימן: ערמות הנוזלים (שימוש בצורת הזכר במקום בצורת נקבה, ראה במבוא, עמ' 411); וראה מכילתא דר"י, עמ' 101: "נעשה ערימות ערימות, שנ' 'וברוח אפיך נערמו מים'; נעשו כמו נד, שנ' 'נצבו כמו נד נוזלים'". 6 פרדס בליבו זומן: השווה לדברי הפייטן בקדושתא לשיבועי של פסח: "בים ויטע אילני מאכל וסרק" (זולאי, לתולדות, עמ' קסח, טור נא), וכן בקיקלר שם: "גידל בסוף מוצא דשא" (ג"ש, עמ' 96). בכ"י ב מחליפה המילה יומן את המילה זומן. 7 וזיל המתיקו תהומן: השווה למכילתא שם: "הוציא להם זיכרי מים מתוקין מתוך מלוחין שנ' 'יוצא נוזלים מסלע' (תה' עח טז)". [בלשון הפייטנים זיל פירושו מים; וראה להלן עמ' 435. י"ע] 8 סבוך במירמן: סבוך במרמתם, במעשי המרמה שעשו (והקורא רגיל כבר לצורת הזכר). 9 ועשר ניסוך בנאמן: עשרת הניסיונות שניסו אבותינו את הקב"ה (מקרא מלא בבמ' יד 22: "וַיִּנְסוּ אֹתִי זֶה עֶשֶׂר פְּעָמִים וְלֹא שָׁמְעוּ בְּקוֹלִי"). פירוט מלא של הניסיונות מופיע בשתי הנוסחאות שלאבות דר' נתן, בנוסח א בפרק לד ובנוסח ב בפרק לח. ההקבלה שבין הנסים והניסיונות מופיעה בנוסח ב בלבד. 10 בתבעירה במסה... ובקברות תאב: חיקוי לשון המקרא "ובתבערה ובמסה ובקברות התאוה מקציפים הייתם את ה'" (רב' ט 22). בנוסח ב שבאבות דר' נתן מובאים שלושה ניסיונות אלו. בפארן: יש

בימרגלי הדומן
 בערבה פמן
 ותופל ת(י) פלות נאמן
 עדי ליבון? כנת? ימן
 15 וברי זהב מזומן
 כהיתשירו לו לחמן
 ואתה צדיק ונאמן
 לא מנעתם מן
 כי שמך מעורב בשמן
 20 חיי חנן ורחמן
 אל חי וקים

כנראה לפרש כמובא בפתרון תורה עמ' 229: "בין פארן – דברים שדברו באודות המן שנ' 'ונפשנו קצה'". **קברות תאב:** בנוסח כ"י ה מופיעה המילה במשקל פייטני רגיל כתחליף למילה המקראית, ברם בכ"י ב (שניטשטש במקום זה) כתובות, לכאורה, האותיות ריגוג, ושמא לפנינו שיבוש המילה ריגוג. השורש רג"ג מוכר מן הארמית, ומשמעו 'חמדה, תאוה' (למילה ריגוג שבארמית התרגומים ראה יאסטרוב, מילון, בערך זה, עמ' 1473). מתקבל על הדעת שריב"ג, המשנה שמות מקומות לעתים קרובות, עשה אף כאן כמעשהו. **טעמן:** כלומר, כאשר רצו לטעום (את השלווים) וכמתואר בכמדבר יא 1–31. 11 **בימרגלי הדומן:** זהו הנוסח בכ"י ה (ככ"י ב כתוב כנראה הרומן, ולכאורה הוא טעות סופר בעלמא). והשווה אדר"ג, נוסח ב, עמ' 99: "ואחד כמדבר פארן שמרגלים את הארץ". וראה במגן אבות לרשב"ץ, עמ' ערה: "בין פארן – מרגלים", אך ודאי שלא לכך נתכוון ריב"ג שכן מנה פארן כניסיון לעצמו. 12 **בערבה:** כנראה על פי דברי הספרי לדברים, עמ' 4: "מלמד שהוכיחן על [...] ערבות מואב" (חסא בעל פעור). **במן:** כוונתו לניסיונות המבוארים במקרא, שהותירו מן המן ויצאו ללקוט בשבת (שמ' טז). 13 **ותופל תיפלות נאמן:** ראה בפתרון תורה שם: "ובין תפל – מחלוקת של קרח". ולפי זה יש לפרש: תפלות שתפלו על משה, שעליו נאמר "בכל ביתי נאמן הוא" (במ' יב 7). אך בהמשך נאמר שם: "ולבן – אלו המרגלים", ושוב לא ייתכן לפרש כך את דברי ריב"ג, שכבר כתב "במרגלי הדומן" לפני שדרש את ליבון. 14 **עדי:** בכתב היד מנוקד עדי, וראה לעיל עמ' 424. **ליבון:** ריב"ג מְשַׁנֵּה, כדרכו, את השם לבן המקראי. והשווה לתרגום המיוחס ליהונתן לדב' א 1: "ואיתרעמיתון על מנא דאחית לכון חיזור מן שמיא". 15 **וברי זהב:** זהו מעשה העגל, והשווה למובא בספרי דברים (עמ' 6) על תיבות אלו: "מעשה עגל". 16 **כהיתשירו לו לחמן:** ראה תנחומא, תשא יד, דף קכא: "ביום שעשו ישראל את העגל [...] ירד להם [...] המן [...] והקריבו ממנו לפני העגל [...] ולא פסק המן". 17 **לא מנעתם מן:** על פי הכתוב "ומנך לא מנעת מפייהם" (נח' ט 20). 18 **כי שמך מעורב בשמן:** הרעיון שבגלל חשיבותם של ישראל שיתף הקב"ה שמו בשם חזור הרבה במדרשים השונים. מראי מקומות לוקטו בידי רא"ל גורדון, בעל הפירוש עיון תפלה שבסידור אוצר התפלות (חלק היוצרות, דף עו ע"א). וראה גם בפירוש שבכ"י המבורג 152 (דף 11 ע"ב במהדורת הצילום) לדברי הקליר בקדושתא לשבת שקלים: "שמו משותף בעם לו עמותים" – "משל למלך שהיה לו מפתח קטן של קריסטלינון [...] יקר מזהב [...] אמ' אם איני עושה לו שלשלת – יאבד. כך אמ' הק' ישראל עתידין לחטוא, אם איני משתף שמי בשםם הם נאבדין". (השווה לירושלמי תענית ב, ד (סה ע"ד). י"ע)

פיוט ו

פיוט זה נשתמר בכ"י ה בלבד. בכ"י א2 נשתמרו מילים ספורות, ללא שינוי מנוסחן בכ"י ה (פרט למקום אחד, ראה בביאור להלן). בסוגריים מזווים הוקפו אותיות שהשלמתי מדעתי, ובסוגריים מרובעים – השלמה מכ"י א2.

10 (... שׁוֹכְנֵי סְנָה)
 (... מְבוֹצֵץ סְנָה
 לְמַעַן (... בְּאוֹתוֹת הַסְּנָה

הַנְּנִי מִמְטִיר מְגֹד־מְכֹבֵשׁ
 גִּיב־פֶּל טַעַמֹּ כְּשֵׁישִׁים בְּרִבְשׁ
 15 סוּף אֲרִבְעַ שְׁעוֹת כְּדוֹנֵג יַעֲבֹשׁ
 עִידוֹנוֹ נִמְתַּק כְּצַפִּיחִית בְּרִבְשׁ

הַנְּנִי מִמְטִיר פֶּנֶג מִתּוֹךְ שְׁפָר
 צָבוֹר עָלֵי טַל וְבוֹ לֹא יוֹתֶפֶר

10 שוכני סנה: לשון הכתוב (דב' לג 16), ונראה שהכוונה לקב"ה, כפירוש רש"י על אתר (ובניגוד לטעמי המקרא). 11 מבוצץ סנה: שמות שניי "שיני הסלע" שביקש יהונתן בן שאול לעבור בהילחמו בפלשתים כנזכר בשמואל א יד 4. 12 למען... באותות הסנה: נראה שהכוונה למשה רבנו, שנראה לו הקב"ה באותות בסנה כנזכר בשמות ג 1-4. 13 הנני ממטיר מגד מכובש: הכוונה למן, מגד שמים, על פי דב' לג 13: "מגד שמים מטל". ואמנם נדרשה ירידת טל השמים על ירידת המן כבראשית רבה סו, ג (עמ' 747): "מטל השמים" – זה המן שנ' ויאמר ה' [...] הנני ממטיר [...] לחם מן השמים". התיבה מכובש היא פרפרזה ללשון מכילתא דר"י, בשלח, ויסע ג (עמ' 165): "כיצד היה המן יורד [...] יורד מטר ומכבש הארץ", דהיינו סולל ומתקין דרך ישרה. 14 ניכפל טעמו כשישים בדבש: המאמר "דבש – אחד מששים למן" מופיע בבבלי, ברכות נז ע"ב (ולא מצאתיו במקורות ארץ-ישראלים). 15 סוף ארבע שעות כדונג יעבש: השורש עב"ש – יחידאי הוא במקרא (יואל א 17: "עֲבֹשׁוּ פְּרֹדוֹת"), ותרגמו יב"ע: "אַתְּמָסִיאֹו". נראה שאף ריב"נ כיוון למשמע זה, ולפנינו פרפרזה שלמרדש (תנ"ב, בשלח כא, עמ' 66): "זבדי בן לוי אמר [...] המן [...] היה עומד עד ארבע שעות [...] היה נימוק ונעשה נחלים". 16 עידונו נמתק כצפיחית בדבש: מקרא מלא הוא: "וטעמו כצפיחת בדבש" (שמ' טו 31). 17 פנג מתוך שפר: מקביל לצירוף "לחם מן השמים" (שמ' טז 4). את התיבה המקראית היחידאית פנַג (יח' כז 17) תרגם יב"ע 'וּקְלִיָּא', ונראה שריב"נ פירש תיבה זו כשם שפירשה ר' אליהו בחור (מאות שנים אחריו) בספרו מתורגמן (דפוס איזנה 1541, דף קלה): "ולפי דעתי שאינה אלא מלשון קליא" (וראה שמ"א יז 17) – ולפנינו מילה נדרפת למילה לחם. בתיבה שפר נתקלנו כבר בקדושתא דנן (פיוט א, טור 9). נראה שהבין ריב"נ את התיבה שפרה שבאיוב כו 13 כבעלת המשמע 'שמים', וכדרכו 'גזם' אותה והפכה לשם עצם במין זכר. 18 צבור עלי טל וכו': אף כאן עיבר ריב"נ את לשון המכילתא דר"י (כהמשך לטור 13 שבפיוט): "כיצד היה המן יורד [...] יורד מטר [...] והטל עולה [...] ועושהו כמין שלחנות של זהב והמן יורד עליהם ומהו היו ישראל נוטלין ואוכלין". על השימוש בשורש תפ"ר במשמע של נגיעה (ולאו דווקא במשמע של חיבור בחוטים) בלשון הפיוט העמיד כבר דב ספטימוס בפירושו לפיוט "איתן למד דעת", טור 24 (ראה לשוננו עא [תסס"ט], עמ' 92).

20 קְרוּר מְזִיל אֲמָנָה וּפְרָפֶר
רְבוּךְ טְעוּם כְּאִשִּׁישׁ וְאַשְׁפָּר

הַגְּנִי מִמְטִיר שְׁאֲפֵת נִשְׁוִי אֹמֵן
שְׂרֵי מִינְקַת עֲבוּרוֹ יִכְמֵן
שׁוֹקֵד לְתוֹךְ פִּיּוּ <...>
<...> יוֹשֵׁת לְדוֹמֵן

25 <הַגְּנִי> מִמְטִיר תְּאוּת מוֹנְעֵמִים
תְּפָנוּק עֵידוֹן מְעוּטֵי עֵמִים

19 קרוור מזיל אמנה ופרפר: ריב"נ סבור שהמן קר היה. דברים אלו אינם כתובים במפורש במכילתא דר"י שלפנינו, אך בשני כתבי היד שנוסחם הועתק בספרו של מנחם כהנא נמצא את הקטע: "דק ככפור – מגיד שהיה יורד כגליד על הארץ, דברי ר' יהושע" (ראה מ' כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, חלק א, ירושלים תשס"ה, עמ' 74–75. פיענחתי מקצת הקיצורים שאינם זהים בכתבי היד השונים). אף אונקלוס בתרגומו לשמות טו 14 תרגם את הצירוף דנן "דערק דגיר כגלידא על ארעא". זיל משמעו 'מים', וכבר נתקלנו בכך בפיוט ד: "וזיל המתיקו תהומן". אמנה ופרפר הם נהרות דמשק שהוזכרו במל"ב ה 12 ואצל ריב"נ משמשים הם כדוגמה לנהרות סתם. ראה גם בסילוק לקדושתא "אגמונו שלחף". קטע ממנו (שמשפט זה נתון בתוכו) נדפס אצל זולאי כנספח לקטעים שפרסם מקדושתא זו; ראה זולאי, לתולדות, עמ' קסט. 20 רבוך הוא מלשון "מרכבת תביאנה" (וי' ו 14), ותרגמו המיוחס ליהונתן "פתיכא תתעכד" – כלומר פתוך ומעורב. וכבר מצאנו דרשה כזו על המן בתנ"ב, בשלח כב (עמ' 67): "והחולה היה טועמו כסולת המעורב בשמן ודבש". טעום כאשיש ואשפר: טעמו של המן היה כשל האשפר והאשישה שחילק דוד המלך לכל העם (שמ"ב ו 19). כתיבת אשפר עסקתי לעיל (פיוט א טור 2). על האשישה (שהפכה ריב"נ לצורת זכר, כדרכו) נאמר בבבלי (פסחים לו ע"ב): "לחם עוני" (רב' טז 3) פרט [...] לאשישה [...]. לישנא דחשיבותא, ואמר רב חנן בר אבא [...] אחד מששה באיפה, ופליגא דשמואל דאמר שמואל אשישה גרבא דחמרא, דכתיב 'ואהבי אשישי ענבים' (הושע ג 1). לאור פסוק זה אין לראות בצורה אשישי חידושו של ריב"נ. 21 הגני ממטיר שאפת נשויו אומן: הכוונה למן, שכל אדם מישראל נהנה ממנו לפי יכולתו, והעוֹלָל, יונק השדיים (=נשויו אומן – האומן, המגדל, נְשָׂאוּ כחיקו; ראה במ' יא 12), אכלו כְּחֶלֶב משדי אמו (על פי תנ"ב, שמות כב, עמ' 14). בשימוש במילה שְׁאֲפָה כמשמע 'שאיפה, תאוה' קדם הקליר לריב"נ. ראה בקרובה לתשעה באב "זכור איכה אנו" (קנינות, עמ' קמז, טור 1): "אָף אֶכּוּ פְעָמֵי מְרוֹן שְׁאֲפָתְנוּ" (וראה מילון ב"י, עמ' 6811). 22 שרי מינקת עבוורו יכמן: מכיוון שנשתווה המן לְחֶלֶב שדיים, לא נזקק היונק למינקת והיה ביכולתו להכמין, להסתיר, את שְׂדֵיהָ מפיו. 23 שוקד לתוך פיו: כנראה הכוונה לכך שהמן נכנס לתוך פיהם של היונקים, שהרי "כל אחד ואחד היה טועם בו לפי כוחו" (תנ"ב, בשלח כב, עמ' 67). יש לפרש את התיבה שוֹקֵד כמשמע 'מְמַהֵר', בדומה לפירושה במקרא (יר' א 12; וראה בתרגום יב"ע שם). מהשרידים שנשתמרו בכ"י א 2 נראה, לכאורה, שבמקום "שוקד לתוך" שבנוסחתנו נכתב שם "שקול בתוך"). 25 תאוות מונעמים: תאוותם של עם ישראל רצצה הקב"ה להנעים את מצבם. השימוש במילה תאוה מקביל כנראה לשימוש במילה זו במקרא (במ' יא 4), ושם היא נקשרה לירידת השליו דווקא. 26 תפנוק: בלשון חז"ל מצויה תיבה זו בלשון ריבוי (ראה מילון ב"י, ערך תפנוק, עמ' 7859), ונראה שריב"נ היה הראשון שנשתמש במילה בלשון יחיד. ההוראה דומה, ותיבת עֵידוֹן הסמוכה תוכיח. מעוטי עמים: ישראל, על פי "כי אתם המעט מכל העמים" (רב' ז 7). יש לציין

תנ(ו)ב כל פרי בו היות טועמים
 כי היה מטעים כל מיני טעמים

שפיוט האשכנזי "אשר אומץ תהילתך באילי שחק" (מהקדושתא "אימך נשאתי" לשחרית של יום הכיפורים למשלם בן קלונימוס, מחזור יו"כ, עמ' 138), בטור 7, נשתבשו הרבה מכתבי היד (והרפוסים) ובמקום "מעוטי ימים" נמצא בהם "מעוטי עמים" (הכינוי "מעוטי עמים" בא גם בפיוטי ר' אלעזר הקליר, ובין השאר בפיוט "אמרנו לאלהים" הכלול בקדושתא ליום הכיפורים "שושן עמק אימה". ראה מחזור יו"כ, עמ' 363]. 27 תנוב כל פרי בו היות טועמים: נראה כי מקורו של ריב"נ הוא בספרי, בהעלותך פט (עמ' 89): "כך היה המן משתנה לישראל לכל דבר שהם רוצים". לצורה תנוב ראה לעיל עמ' 427. 28 כי היה מטעים: נראה שלפנינו פועל עומד, והכוונה: נטעם היה המן לישראל בכל טעם שרצו. ובמשמע זה לא מצאתיו במילונים (ראיה לכך יש בגרסת כ"א 2: "מטעים בכל מיני טעמים").

פיוט ז

שרידים מן הפיוט מופיעים בכתבי היד האלה: כ"י ה – טורים 1–5 (טורים 1–4 נדפסו על פיו); כ"י א – כל הפיוט (קרעים; טורים 5–20 נדפסו על פיו); כ"י א – טורים 21–25 (טורים אלו נדפסו על פיו); כ"י ג – טורים 22–25, שינויי נוסח נרשמו בחילופי הנוסח.

ובכן "הנני ממטיר לכם לחם"
 אֲדִירִים עַל פְּלָגִים אֲנִיוו שְׁלוּח לָחֶם
 בְּרוּב הַיָּמִים לְהַאֲצִיר לְהַמְצִיא לְצַעֲרֵימוּ לָחֶם

1 אדירים על פלגים: לשון הפיוט מגלה קרבה ללשון הפסוק "ואדיריהם שלחו צעיריהם למים" (יר' יד 3). ואכן נדרש פסוק זה על מצבם של ישראל לאחר נסי קריעת ים סוף במכילתא דר"י, בשלח ויסע א (עמ' 154): "אחרים אומרים, מים שנטלו ישראל בין הגזרים שלמו מהם באותה שעה [...] שאף בכליהם לא מצאו מים". ונתן ריב"נ לשון הפסוק עניין ללחם דווקא. 2 ברוב הימים להאציר: כלומר, מטרת ה"אדירים" הייתה להכין לחם בבית האוצר למען צעיריהם. אצ"ר בבניין הפעיל מחודש הוא. אבל השווה: "לך יאירי כל יציר, כי תחת ירך נשמת כל תאציר" (רהיט קדום ליום הכיפורים, נדפס במחזור יו"כ, עמ' 419). [נראה ששני הטורים מבוססים על הפסוק "שִׁלַּח לְחֶמֶךָ עַל פְּנֵי הַמַּיִם כִּי בָרַב הַיָּמִים תִּמְצָאָנּוּ" (קה' יא 1), שנדרש על מעשיו של אברהם אבינו ועל מתן המן במדבר: "שלח לחמך על פני המים, ר' אלעזר בירבי סימאי פתר באברהם אבינו. אמר לו הקדוש ברוך הוא אתה אמרת 'אֲקַחְהָ פֶת לַחֵם', חִיךְ שֶׁאֵנִי פּוֹרַע לְבַנִּיךָ בְּמִדְבַּר וּבִישׁוּב וְלִעֲתִיד לְבֹא. בְּמִדְבַּר שֶׁנֶּאֱמַר 'הֲנִי מִמְטִיר לָכֶם לַחֵם מִן הַשָּׁמַיִם' וְכוּ'" (קהלת רבה, וילנא תרל"ח, עמ' 56). הטורים יכולים אפוא להתפרש על האבות ("אדירים") שעשו מעשי חסד ("שלחו לחמם"), וזכותם גרמה לכך שברכות הימים יקבלו צאצאיהם ("צעירימו") את לחמם. וראה לקמן בכיאר לטור "רוב ימים נמצא לזרעם אתנן אותו לחם". י"ע]

גר עם מוקדי עולם האמין זיל ולחם
 דרש והודה ואילף לדורות תת לעובדים לחם

5 הנזונים באור פני מלך וחיים בלא לחם
 ווערו לחדש נערות (ת)חת טוחני לחם
 זקן חמד וכסף לח... לחם לחם
 חבשם שעות (... פתבג לחם

9 לחם
 10 לחם
 11
 12
 13
 14 מ ם
 15 נות ם

4 והודה והורה 2א

3 גר עם מוקדי וכו': הפסוק "מי יגור לנו מוקדי עולם" (יש' לג 14) נדרש על אברהם אבינו כבראשית רבה מח, ו (עמ' 480) משום הפסוק הסמוך לו "הולך צדקות", שמזכיר את מידתו של אברהם "לעשות צדקה" (בר' יח 19). וראה שם בהמשך המדרש את דרשת הפסוקים הסמוכים על אברהם – "לחמו נתן מימיו נאמנים" (יש' לג 16): "לחמו נתן" – 'ואקחה פת לחם'; 'מימיו נאמנים' – 'וקח נא מעט מים'. מובנות, אפוא, התיבות זיל (=המים; ראה לעיל פיוט ו טור 19), ולחם, אך התיבה האמין (הברורה בכ"י ה) מוזרה, ושמה צריך להיות הזמין, דהיינו הזמין לאורחיו לחם ומים (בכ"י א 2א חסרה התיבה כולה אגב קרע). [נראה שנקט כאן ריב"ג האמין במובן 'נתן' על פי לשון הפסוק "מימיו נאמנים". וללשון האמנה במובן 'הפקדה', 'נתינה לנאמנות' ראה בפסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום, וינה תר"ם, עמ' קעח: "שלשה מפתחות לא האמין הקדוש ברוך הוא לכרייה [...]. אלא בידו נתונים". י"ע] 4 דרש והודה ואילף וכו': הפסוק "כי ידעתיו [...] אשר יצוה את בניו [...] אחריו ושמרם [...] לעשות צדקה" (בר' יח 19) נדרש על קבלת האורחים של אברהם כבראשית רבה מט, ד (עמ' 502; ונראית גרסת כ"י א 2א; והורה, כנגד יצוה שבמקרא). אבל בכ"י ה סימן הסופר קו רפה משותף על האותיות ד ויה שבמילה, ומכאן שקרא והודה. ונשתמש ריב"ג בתיבת לעובדים על פי בראשית רבה נד, ה (עמ' 584): "אברהם היה מקבל את העובדים ואת השבים". 5 הנזונים באור וכו': אלו מלאכי השרת, על פי מש' טז 15, ומה שדרשו בתנחומא פינחס יב: "אמר רבי יצחק: למד ממלאכי השרת [...] היכן נזונין, רבי יודן בשם רבי יצחק אומר מויו שכינה הן נזונין, שנאמר: באור פני מלך חיים". 6 ווערו לחדש נערות: מלאכים אלו נתאספו ונתוועדו אצל אברהם על מנת לחדש את נערותו לאחר שהזקין, על פי בראשית רבה מח, טז (עמ' 493): "אלא החזירו הקב"ה לנערותו". תחת טוחני לחם: נראה שפירושו הוא: תחת "טוחן ולא פלט" (לשון המדרש שם, עמ' 494), כלומר חסר כוח הולדה (וראה בחידושי ר' דוד לוריא על אתר, עמ' 198 במהדורת וילנא תרל"ח, אות ל, שציין לאויב לא 10: "תטחן לאחר אשתי"). במדרש נאמר משפט זה על אברהם, וריב"ג, שכתב טוחני, נתכון כנראה גם לשרה שחזרה לנערותה. ראה בהערות יהודה תיאודור על המדרש.

סמוך דגן ו... ם	
ע ב ו ם	
(פ)צה כשולח ובצ צורו חיל	
קי ם	20
רוב ימים נמצא לזרעם אתנן אותו לחם שליח ושוליה כינו דגן רום לחם שלימים בסיגוי תמהון כינוהו מן ולא לחם תקיף הסכים בעדם מלנקבו עוד לחם תרגלו בשפתי דורות בכינוי מן ולא לחם	25

24 מלנקבו מלנהבו (!) ג (ב־א 2א חסרה התיבה בגלל קרע) 25 בשפתי דורות בשם כפי כל הדורות ג

21 רוב ימים נמצא וכו': על פי הפסוק "שלה לחמך על פני המים כי ברכ הימים תמצאנו" (קה' יא 1), ומה שנדרש עליו בקהלת רבה על אתר. [ראה לעיל בכיאור לטורים 1–2. י"ע] כוונת ריב"נ שאתנן הלחם שהגישו (אברהם ושרה?) למלאכים נמצא לזרעם לאחר רוב ימים (אתנן משמעו 'שכר', וכך תרגם אונקלוס את אתנן רב' כג 19: אָגַר). 22–25 שליח ושוליה: זהו הכינוי המדרשי של הקב"ה ושל משה רבנו. וכך שנינו בספרא (בחוקותי יג, ח; דף קטו ע"ב, דפוס וינא 1862): "'אשר צוה ה' את משה' (וי' כז 34) – ככי השליח לשולחו". כינו דגן רום לחם: את הקמן, הקרוי בכתוב "דגן שמים" (תה' עח 26), כינו השליח והשולח גם יחד בשם לחם: הקב"ה בשמ' 4 ומשה בשמ' 15 (ריב"נ משתמש בצירוף דגן רום על פי הלשון "שמים לרום" במש' 3). לעומתם, עם ישראל השלמים משום תימהונם כינוהו מן, והקב"ה הסכים על ידם ומכאן ואילך אף הוא מכנה את דגן השמים מן (כגון בדב' ח 3). בתנ"כ משפטים ד (עמ' 83) מצאנו שסוף הפסוק "שלמים וכן רבים [...] לא אענך עוד" (נח' א 12) נדרש על עם ישראל. ייתכן שעל פי דרשה זו כינה ריב"נ את ישראל שלמים. תקיף הוא כינויו של הקב"ה גם בפיוטים שנשתמרו בהגדה של פסח: "אדיר הוא" ו"אדיר במלוכה". ולעניין שם המן ראה במדרש שכל טוב (מהדורת בובר) לשמ' טז 31: "'ויקראו בני ישראל את שמו מן', ומתחילה היה שמו לחם אבירים". כן ראה בילקוט שמעוני לפרשת בשלח, רמז רס: "'ויראו בני ישראל ויאמרו וגו' מה הוא כאדם שאומר לחבירו מהו כך אמרו זה לזה מהו. דורשי רשומות אמרו ישראל קראו שמו מן". י"ע]

פיוט ח, סילוק

הפיוט נדפס על פי כ"י א. הוא מועתק בשני מקורות נוספים: כ"י ג – טורים 1–38 (עד התיבה לשתי); כ"י ד – טורים 15 (מהתיבה משמים) – 43 (עד התיבה העשונה).

ובכן – סילוקה

מַה גְּדֹלוּ מַעֲשֵׂיךָ וְעֲצָמוּ נִסֶּיךָ

אֲשֶׁר הִפְלֵאתָ לְחֹסֶיךָ, וּפְעַנַּחְתָּ לְמִנוּסֶיךָ, וּבִאֲרַתָּ לְעִמוּסֶיךָ

כִּי כָל חֲפִצְךָ אַתָּה עוֹשֶׂה

בְּכָל יוֹם תְּמִיד תַּחֲדָשׁ מַעֲשֶׂה

וּתְגַזֵּר אֹמֶר וְהִנּוּ נַעֲשֶׂה

5

2 היפלאת... ופענחת... ובארנת... וביארתה... 1 ו5 והנו נעשה] והנה המעשה ג

1 מה גדלו מעשיך: תה' צב 6. ועצמו נסיך: על פי "נפלאתיך [...] עצמו מספר" (תה' מ 6).
 2 למנוסוסיך: לשם ביאור התיבה אצטט את תחילת המחיה מהקדושתא של ר"א הקליר לפסח "אותותיך
 ראינו" (מחזור פסח, עמ' 110, טורים 8–9). מתקבל על הדעת שטורים אלו היו לפני פייטנו: "מה
 אילו פלאי נסיך / מתנוסס נס את מנוסוך / נאור, רהמיך על כל מעשיך / נפלאים יתר את עמוסוך".
 בפירוש שבכ"י המכורג 152 (דף ע"ב טור 3) פירש את הטור השני כדלהלן (גרסתו הייתה
 "מתנוסס במ"): "בניסוך אתה מנוס ומפליא לעשות עם מנוסוך הנסים לך לעזרה". לפי הסבר זה,
 פירוש המילה מנוסס היא 'מפליא לעשות'. מסתבר שאף התיבה שעסוקים אנו בה תתפרש 'לישראל
 שהפליא הקב"ה לעשות להם'. אך ייתכן גם לפרש למנוסוסיך – 'לאנשים הנסים אליך לעזרה'. ראה
 דוגמות בפירוט של פירוש הקדום אצל זולאי, עיוני לשון, עמ' רט. 3 כי כל חפצך אתה עושה וכו': לפנינו
 פרפרזה למדרש שנשמר בנוסחים שונים במקומות שונים. להלן אצטט את המקורות שניסוחם קרוב
 ביותר לדברי הפייטן. טור 3 רומז לתה' קלה 6: "כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ". פסוק זה
 נדרש לעניינו שלסדר בשמ"ר כה, א (מהדורת וילנא, עמ' 90): "ויאמר ה' אל משה הנני ממטיר לכם
 לחם מן השמים, הה"ד 'כל אשר חפץ ה' עשה' [...] כל מה שהקב"ה חפץ לעשות עושה שהכל שלו
 בשמים ובארץ. אמר ריש לקיש: בשר ודם עושה לו טרקארין ונותן כל מיני משקין כל אחד ואחד
 בפני עצמו, שמה יכול להוציא את כולן ממקום אחד, אבל הקב"ה אינו כן כשהמטיר אש וגפרית על
 הסדומיים היה מן השמים שנאמר 'וה' המטיר על סדום [...] מן השמים' (בר' יט 24), והטל מן השמים
 [...] והמן מן השמים [...] כך שהביא הקב"ה המכות על המצרים לא הביא אלא מן השמים, וכשפרע מן
 האמורים לא פרע אלא מן השמים שנאמר (יהו' י 11) 'וה' השליך עליהם אבנים גדולות מן השמים'".
 (את המילה טרקארין העתקתי מציטוט המדרש בספר ערוך השלם, מהדורת ח"י קוהוט, ד, ניו יורק
 תשט"ו, עמ' 95. וראה גם שם בערך טרקלין, עמ' 96. לפי פירושו של קוהוט מדובר בכלי המחולק
 במחיצות לשלושה חלקים. וראה יאסטרוב, מילון, ערך טְרַקְלֵיין, עמ' 558 טור 1. גרסת דפוס ראשון
 של מדרש שמות רבה היא "טרקאירין"). טורים 11–16 יתפרשו על פי תנ"ב, בשלח כא (עמ' 66):
 "הנני ממטיר לכם לחם מן השמים" [...] ד"א לא היה צריך לומר 'מן השמים' אלא 'מן הארץ' שאין
 דרכו של לחם לעלות אלא מן הארץ, וזש"ה 'כל אשר חפץ ה' עשה' [...] דרכו של שמים להוריד טל
 ומטר, והארץ להוציא לחם [...] שנאמר 'ארץ ממנה יצא לחם' (איוב כח 5), וכשביקש הוריד הלחם
 מן השמים, שנאמר 'הנני ממטיר לכם לחם', והטל עולה מן הארץ שנאמר 'ותעל שכבת הטל' (שמ'
 טז 14)". מדרש זה נשנה בשניונים מעטים במכילתא דר"י, ויסע ב (עמ' 160–161); במכילתא דרשב"י,
 בשלח טז, ד (בהשלמות שנוספו מ"מדרש הגדול" בידי המהדיר); בשמות רבה כה, ב ובילקוט שמעוני,
 בשלח רמז רנח (עמ' 156). והשווה בתפילת הטל של ריב"נ (אתיציבה לצמחי, טור 102): "הדוק כחש
 תת לחם, ומחלד כסק טל". 4 בכל יום תמיד תחדש מעשה: לפנינו אסוציאציה למשפט 'ובטובו
 מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית' המוכר מנוסח ברכת יוצר אור שלבניי בכל. 5 ותגזור אומר:
 איוב כב 28. הפסוק במקורו נאמר על איוב ולא על הקב"ה.

בְּשֵׂאֵט בְּנֶפֶשׁ יוֹעֵשׂ הַמַּעֲשֶׂה
וְאִין לְעֵכָב וּלְאַחַר אוֹתוֹ הַמַּעֲשֶׂה
בַּיָּמִים וּבְנִהְרוֹת וּתְהוּם הַמְּכֹסֶה
בְּשָׂמִים וּבְאַרְץ חֶפְצָךְ תַּעֲשֶׂה.

10 כִּי גְבוּל הַלְחָם עֲלוֹת מְשׁוֹתָה מֵיָם
וּוֹסֵת הַטֵּל רִידֵת מְשָׂמִים
וּלְיָדַע פְּלֶאֶךְ לְעֲמוּסֵי מַעִים
בַּעַת נֹכְבְּתָם בְּלָחֵם יוֹמִים
שְׂכַבְתָּ הַטֵּל סָק מִרְקוּעַת מַיִם
15 כְּבָרַת הַמֶּזֶן רַד מְשָׂמִים

7 ואין לעכב... כל הטור חס' ג 8 ותהום] ובתהום ג 12 ולידע] וליידע ג (והתיבה שלאחר מכן נמחקה כמעט לחלוטין) 14 סק] סקה ג 15 כברת] כברת (ספק!)

6 **בשאת בנפש**: יח' כה 15. ובשינוי קל ביח' לו 5: "בשמחת כל לבב, בשאת נפש". רד"ק פירשו לשון ביזיון, אך כרי שלא לכך נתכוון ריב"נ. בתרגום יהונתן בן עוזיאל מופיע הצירוף "בְּצִפּוּחַ נֶפֶשׁ" בשני המקומות. וכך גם בתרגום יח' כה 6: "בכל שאטך בנפש", על פי מהדורת הכתר. במהדורת שפרבר לתרגום הנוסח הוא "ניפוח נפש", ואולי יש לכך קשר לפירוש המוצע בתוספת לרש"י המובאת להלן. י"ע] יאסטרוכ (מילון, ערך צִיפּוּחָא, עמ' 1278) מפרשו rashness of soul, recklessness of soul, כלומר 'בסערת נפש'. ייתכן שזו גם כוונת הפייטן. אף בתוספת לדברי רש"י ביח' כה 6 כתוב "ואני אומר שהוא לשון 'שאף'", כפירוש לצירוף "בכל שאטך בנפש", ונמצאו דברי הפייטן מובנים. **יועש**: יעֲשֶׂה. 8–9 **בימים ובנהרות** וכו': על פי הפסוק הנזכר לעיל: "כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ בימים וכל תהמות" (תה' קלה 6). 10 **גבול הלחם**: מנהגו של הלחם, וכמבואר במדרש שהוזכר לעיל. דומה שאין במקורות שימוש כזה למילה **גבול**. **עלות משותה מים**: לעלות מן הארץ, על פי "ארץ הרים ובקעת, למטר השמים תשתה מים" (דב' יא 11). לפי פירוש זה הארץ היא השותה, והית התחילית שבפסוק היא כינוי לנסתרת ולא לנוכת. וכך תרגם גם אונקלוס: "למטר שמיא שתיא מיא". וראה אזכור הפסוק במדרש העומד ביסוד הדברים בשמות רבה כה, ב: "כשבקש הוציא לחם מן הארץ [...] והוריד מים מן השמים שנאמר 'למטר השמים תשתה מים'". י"ע] 11 **ווסת הטל**: מנהגו של הטל. 12 **לעמוסי מעים**: כינוי לישראל על פי יש' מו 3: "העמסים מני בטן". 13 **נובכתם**: כנראה יש לפרש: כשנתת להם פרי תנוכה בְּפִן המכונה "לחם יומים" (שמ' טז 29). וכן מצינו שפייט ר' יוסף טוב עלם בקדושתא "אלהים בצעדך הכות פתרוס" (בכרוג' למחיה; ראה סדר עבודת ישראל, עמ' 711): "דשן ושמן לעמך ינובב". ברם אפשר גם לפרש בדוחק מסוים: דיברת אליהם (לשון ניב שפתיים), ונתת להם את מצוות "לחם יומים", כפי שפייט הקליר בקדושתא לשבת שקלים "אז מאז זמות" (במחיה, סדר עבודת ישראל, עמ' 649): "נובכתם תת פדיון לכל רוח". כלומר ציווית אותם לתת פדיון לכל נפש. גרסת כ"י ג כאן, "נובכתם מלחם יומים", מסייעת לפירוש הראשון. 14 **שכבת הטל** וכו': הטל, שדרכו לרדת מהשמים, עלה מן הארץ הרקועה על המים. הצירוף "שכבת הטל" לקוח משמ' טז 14, והכינוי 'רקועת מים' לארץ נטול מתה' קלו 6. 15 **כברת**: המילה **כברת** נדירה במקרא ונתפרשה פירושים שונים. ריב"נ פירשה כנראה כמקבילה למקבילתה שבפיוט: שְׂכַבְתָּ. מכל מקום, כך נראה לפְּרָשָׁה גם בתפילת הטל של ריב"נ (אייל דכמן, טור 22): "כברת יספיק שית נבך למסלול". כלומר: שכבת הטל תספיק, פְּרָבְיָהּ, להפוך את נְבֻכֵי הַיָּם למסלול ולדרך.

וְאִיךְ יִתְגַּאֵה קְצֵר יוֹמִים
 וְאִיךְ יִתְנַשֵּׂא שְׁתוּי לְעַג פְּמִים
 מְכַלֵּי אֶחָד לֹא יוּכַל תַּת תְּאוּ(מִים)
 לֹא מִים עִם יֵיז וְלֹא יֵיז עִם מִים
 20 וְאִתָּה רֹב מִיָּנִים צְקָתָה מְשָׁמִים
 גְּפִרִית עַל מְשַׁכְּחֵי פְעָמִים
 הֶמָּם עִמָּם וְבָרַד עַל כּוֹסוֹ בַּתְּהוֹמִים
 אֲבָנִים בַּחֲרוֹן הַשְּׁלֶכְתָּה מְשָׁמִים
 עַל הוֹהֵם וּפְרָאֵם וּמְלֶךְ יְרוּשָׁלַם
 25 לְעִמוּסֵי מַעֲמִים חֲסַפְסָה חוֹשֵׁר שְׁמִים

18 תאו(מים) התיבה שלמה בכ"י ג תואמים ד (וראה בביאור) 21 גפרית(ואש נ') ג ד פְעָמִים
 פְעָמִים ג, פְעָמִים ד 22 המם) המס ד 24 ירושלם) ירושלים ג 25 לעמוסי מעים) לעמוסים תתה
 ג ד חספס (כנראה; תיקון של חספת א): חספת ג ד

16 קצר יומים: כינוי לאדם, על פי "קצר ימים" (איוב יד 1). 17 שתוי לעג כמים: על פי הפסוק
 "מי גבר כאיוב ישתה לעג כמים" (איוב לד 7). את הכינוי שנקט אליהוא שאל ריב"נ ככינוי לאדם
 בכלל. 18 תואמים: בכ"י א מופיעות האותיות תאו (על ניקודן) ושארית המילה נחתכה. בכ"י ד
 נכתב תואמים (ניקודה של היא ניטשטש). מסתבר להשלים בכ"י א תאו(מים). כנראה סבך ריב"נ כי
 לגדם הצורה תאום הגזור מהצורה המקראית תאומים ניתן לצרף את סיומת הזוגי מבלי לשנות את
 משמעותו. ולעניין ראה את המדרש שצוטט בביאור לטור 3. סופר כ"י ד כנראה ניקד תואמים, ולפי
 זה גזר ריב"נ את צורת היחיד תאם מן הצורה הנטויה כבצירוף "תאמי צביה" (שה"ש ז 4) וכנה מצורה
 זו צורת זוגי – תואמים. 21 גפרית על משכחי פעמים: הכוונה היא לאנשי סדום, שזממו להשכיח
 את האורחים מביניהם, לפי הפסוק "הנשכחים מני רגל" (איוב כח 4) שנדרש בתנחומא בשלח, ד על
 אנשי סדום. המטרת הגפרית נזכרת בבר' יט 22 ("פְעָמִים" הן 'צעדי הרגלים', על פי 'מה יפו פְעָמֶיךָ'
 [שה"ש ז 1]). 22 המם עמם וברד: שלושה מיני מכות שבהם נפרע הקב"ה מן המצרים בים (כוסו
 בתהומים, על פי שמ' טו 5). חז"ל דרשו את הפסוקים שבתה' יח 12–15 כנגד מפלת מצרים בים (ראה
 משה"ש א 9, עמ' לד–לה). [כן ראה בירושלמי, סוטה ח, ג (כב ע"ב); במכילתא דר"י, מסכתא דריה ב;
 ובמכילתא דרשב"י יד, יג. י"ע] לפי זה נפרש שהמם היא צורה שמנית על פי הכתוב בפסוק 15:
 "ויהמם", ומדרשו שם, עמם היא צורה שמנית שפירושה 'חושך', על פי 'וישת חשך
 סתרו' שבפסוק 12. [ובמדרש: "מיד וישת חשך סתרו", ולמה שלא יביטו מצרים בשכינה". שתי הצורות
 המם ועמם אינן מתועדות במאגרי המילון ההיסטורי מלבד במופע זה. י"ע] המילה וברד רומזת ל"ברד
 וגחילי אש" שבפסוק 14, ובמדרש: "ברד – כנגד בליסטרא שלהם". לאור זאת מתקבלת על הדעת
 גרסת כ"י א, ואין המס שבכ"י ד אלא טעות. 23–24 אבנים בחורון... על הוהם: מקרא מלא הוא
 ביהושע י: "וישלח אדני צדק מלך ירושלם אל הוהם [...] ואל פראם [...] וה' השליך עליהם אבנים
 גדלות מן השמים" (3–11). 25 עתה חזור הפייטן לעניין המן. לעמוסי מעים: ישראל, ראה טור 12.
 חספס חושר שמים: בכתבי היד (ראה בחילופי הנוסח) חלוקות הנוסחאות בין חספס לבין חספת.
 נראה שלפנינו שם עצם הגזור מהמילה היחידאית מחספס (שמ' טז 14. אונקלוס תרגם מקלף, ופירשו
 רש"י לשון "מחשף הלכן" בבר' ל 37. [וגם שם תרגם אונקלוס מלשון קילוף. י"ע]) ייתכן שהלך ריב"נ
 בעקבות אונקלוס, ואם כן יש לקבל את הגרסה חספת. את המילה חושר גזר ריב"נ מ"חשרת מים"
 (שמ"ב כב 12). יודעים אנו שדרכו של ריב"נ ללכת בעקבות תרגום יהונתן בן עוזיאל, ובמקום זה

בַּעַת כָּל־כַּלְתֶּם בְּלַחֵם יוֹמִים
כִּי הוֹדַף עַל אֶרֶץ וְשָׁמַיִם

וְהִרְעַפְתֶּם בְּכָל יוֹם מִזֶּן אֲלֵפִים שָׁנָה
פִּירְחֵי שׁוֹשְׁנָה בְּמַעְטוֹ לְדֹשְׁנָה
כְּמוֹ שִׁיעֲרוּהוּ בְּעֵלֵי מִשְׁנָה
מְמוֹרְדֵי אֹרֶךְ קֶצְבוֹ לְשָׁנָה
כִּי אַרְבּוּבוֹתֵימָם נִפְתַּחוּ בְרוֹם לְהַעֲשִׂינָה
וְזִיל עַל פְּנֵי חוּץ שָׁכְנוּ [אַחַת] שָׁנָה

30

26 כלכלתם] פְּלִלְוֹתֶם ד (הנקודן נתכוון למחוק את ה"ו) 27 הוֹדַף] הוֹדַף ג הוֹדַף ד (?) 29 במעטו] במעטו ג ד (כ"ד נוקד, לכאורה, בְּמַעְטוֹ, וניקוד ה"ו הראשונה ניטשטש) 30 כמו שיערוהו] כמה שיערוהו ג ו"ד בטוחה רק תיבת כמה, אך נראה שנכתב ששערוהו 31 ממורדי] כך תוקן ב"א (מכמורדי): במורדי ג ד 32 ארובותים] ארובות ג ד להעשינה] להעשינה ד 33 [אחת] חס' ג ד

תרגם "מִחִית מִיֵּן תִּקְפִּיז" (=מוריד] זרם מים), ומשמעות כזו מתקבלת על הדעת במקום שמתאר הפייטן את הדרך שהִמְנָן ירד בו. 26 בעת כלכלתם וכו': לפנינו חזרה על טור 13, ולכאורה מכאן ראייה לפירושי הראשון שם, ולפי זה נובכתם נרדף עם כלכלתם. 27 כי הודף וכו': על פי תה' קמה 13. 28 והרעפתם בכל יום וכו': כבר כתבתי בביאור למגן (טור 10) שכאן חישב הפייטן את כמות המן שירדה לישראל בכל יום, והחשבון זהה עם המופיע בתנ"כ, בשלח כא (עמ' 66). כאן בא פירוש של מה שכתב בקיצור במגן, "יום יום מזון אלפים שנה כהנני", וראה את פירוט החשבון בהערה קטז של בובר על אתר. ומעתה אין לי אלא לפרש את מילותיו של ריב"נ. והרעפתם: על פי "הרעיפו שָׁמַיִם מִמַּעַל" (יש' מה 8). 29 פירחי שושנה: הכוונה לעם ישראל, שהצירוף "שושנת העמקים" (שה"ש ב 1) נדרש עליהם (ראה למשל בשיר השירים רבה על אתר). הצירוף "פרח שושנה" מקראי הוא (דה"ב ד 5). במעטו לדשנה: בכ"ג (שאינו מנוקד) הכתיב הוא במעוטו, ונראה לנקד בְּמַעְטוֹ, ולפרש: החשבון (המופיע בפיוט) – מינימלי הוא. מיעוט רבים שניים, אבל נראה לו לפייטן כי "דלתי שמים" שנפתחו עם ירידת המן היו יותר משתיים, וממילא ירד המן בכמות העולה על החשבון המפורט. [ואולי יש לפרש שאף שהיה המן מועט בכמות (וכלשון הכתוב "וימדו בעמר ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר", שמ' טז 18) מכל מקום היה שקול כמזון אלפיים שנה. י"ע] הנוסח בכ"א הוא בְּמַעְטוֹ, ולא אדע להלמו, ושמה הייתה לנקדן מסורת מיוחסת שהגתה את המילה מְעוֹט – מְעוֹט (ובדגש בנטייה). ניקוד כזה אינו מוכר לי. והשורק ב"ו – על כורחנו טעות סופר הוא. בכ"ד (המנוקד דרך כלל) אין ניקודה שלתיבה ניכר. 30 בעלי משנה: לפי העניין נראה לפרש במשמע 'בעלי השמועה, המסורת'. ממורדי אור: צירוף זה, שמקורו באיוב כד 13, נדרש על דור המבול בתנחומא בראשית יב, ושכיח בפיוט ככינוי לדור זה. נוסח כ"ג וכו"ד הוא "במורדי אור" וכך נכתב גם בכ"א לפני התיקון, והכוונה: את החשבון נוכל למצוא ברור המבול ובפורענות שבאה עליהם – אבל המגיה (בכ"א) הבין כך: מדור המבול עלינו ללמוד לדור המדבר שבו אנו עוסקים. 32 כי ארובותים וכו': כלומר, במבול, שלגבינו כתוב "וארבת השמים נפתחו" (בר' ו 11), בשעת "להעשינה" (הקב"ה קצף, עשן עלה באפו), נפתחו בשמים שתי ארובות ("מיעוט רבים שניים"). ובעקבות זאת: 33 וזיל (=מים, כדלעיל פיוט ד טור 7) היה על הארץ שנה אחת, שכן "דור המבול היה דינים שנים עשר חדש" (סדר עולם, ד, עמ' 232). על פני חוץ: על פי איוב ה: 5 "ושלח מים על פני חוצות" (לצירוף "על פני חוץ" ראה איוב יח 16). שכנו [אחת] שנה: התוספת אחת נמצאת רק בכ"א, וכנראה יתרה היא.

ובמדבר סין וצין ופראן וחשמונה
 35 דלתים שניים נפתחו במעונה
 והדלת ארבעה נשער ונמנה
 לשני דלתיים ארובות שמונה
 לשני ארובות את נותן שנה
 ארבע שנים לארובות שמונה
 40 ארבעתם לכפול מחמש מאות שנה
 נמצאו עולים אלפים שנה
 כי חמש מאות כפלה מידת שעינה
 על מידת פרענות העשונה
 44 ובחייבך בריה להרשיענה

34 ופראן ופארן ג ד 37 לשנין לשתי ג ד

34 ובמדבר סין: על פי כמ' לג 11; וצין (כמ' לג 36), ופארן (כמ' יב 16), וחשמונה (כמ' לג 29) – מקומות שבהם חנו ישראל במדבר. 35 דלתים שניים וכו': מקביל לפסוק "ודלתי שמים פתח" (תה' עז 23), הנדרש על העניין. המילה מעונה באה בסמיכות לשמים ולשחקים כדב' לג 27 (ונראה שלכך נתכוון ריב"ג, ולא דווקא לרקיע החמישי מביין שבעת הרקיעים המכונה "מעון" כבבלי חגיגה יב, ב [ובתפילת הטל של ריב"ג, אתיזבה לצמחי, טור 36], שהרי דווקא השחקים מוזכרים בתהלים שם כנושאים מן). 36 והדלת ארבעה וכו': מקביל ללשון המדרש "הדלת ארבע חלונות". נשער: כלומר "הוא בעל שיעור של". לא מצאתי מקבילה למילה זו במובן זה. ויש לחשב את החשבון בהתאמה לכלל "מדה טובה מרובה על מדת פרענות חמש מאות כפלים" (זהו לשון המדרש), ואם כן דלתיים (של 8 ארובות) מתאימות לארבע שנים, ואם נכפיל ב-500 נגיע ל-2,000 שנה. 42 מידת שעינה: מידתו שלקב"ה שאפשר להישען ולסמוך עליה. לדוגמות למילה זו ראה מילון ב"י, עמ' 7353.

קיצורים

אדר"נ = אבות דרבי נתן בשתי נוסחאות, מהדורת שלמה זלמן שעכטער, וינה תרמ"ז
 אוצר התפלות = סודר עם פרוש... ועם פירוש עיון תפילה לר' אריה ליב גורדון, וילנא 1914 (דפוס צילום: ניו יורק תש"ו)
 אליצור, בתודה ושיר = ש' אליצור, בתודה ושיר: שבעתות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א
 אליצור, פיוטי פינחס = ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד
 אליצור, קדושה ושיר = ש' אליצור, קדושה ושיר: קדושתאות לשבתות הנחמה לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשמ"ח
 בראשית רבה = מדרש בראשית רבה², מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשנ"ה

ג"ש = י' דוידסון, גנזי שעכטער [שכטר], ספר ג: פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים, ניו יורק תרפ"ח

ויקרא רבה = ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך
זולאי, האסכולה = מ' זולאי, האסכולה הפיטנית של רבי סעדיה גאון, ירושלים תשכ"א

זולאי, לתולדות = מ' זולאי, "לתולדות הפיוט בארץ ישראל", ידה"מ ה (תרצ"ט), עמ' קט-קפ

זולאי, מחקרי יניי = מ' זולאי, "מחקרי יניי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (תרצ"ו), עמ' ריג-שצא

זולאי, עיוני לשון = מ' זולאי, "עיוני לשון בפיוטי יניי", ידה"מ ו (תש"ז), עמ' רט-רי טובי, מדרשי חז"ל = י' טובי, "מדרשי חז"ל בפיוטי רב סעדיה גאון ובפירושו למקרא", אסופת מאמרים לזכר מנחם זולאי (מחקרי ירושלים בספרות עברית, כא), בעריכת ש' אליצור וי' לוינסון, ירושלים תשס"ז, עמ' 91-131

יאסטרו, מילון = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud = Babli and Jerushalmi, and the Midrashic Literature*, I-II, New York 1950

ידה"מ = ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים
יהלום, פיוט ומציאות = י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תש"ס
ילקוט שמעוני = ילקוט שמעוני, הוצאת חורב, ניו יורק וברלין תרפ"ו
ירושלמי = תלמוד ירושלמי, דפוס קרוטושין, תרכ"ו
ירושלמי, מהדורת האקדמיה = תלמוד ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ה

כ"י המבורג = Cod. hebr. 17-152, פירוש על הפיוטים, יו"ל כפקסימילה... מאת אנ"צ רות, ירושלים תש"ם

לפלר, קדושתא = ב' לפלר, "קדושתא לשבת זיסע' לר' אלעזר ברבי קליר", ירושתנו ב (תשס"ח), עמ' רלג-רלה

מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, hebrew-treasures. huji.ac.il

מגן אבות = משנת ראובן, מסכת אבות עם פירושי הראשונים, פרקים ג-ו, פירוש ר' שמעון ב"ר צמח דוראן, ירושלים תש"ע

מחזור יו"כ = מחזור לימים הנוראים: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל

מחזור סוכות = מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמ"א

מחזור פסח = מחזור לפסח, מהדורת י' פרנקל (לפי שיטתו של ד' גולדשמידט), ירושלים תשנ"ג

מחזור ר"ה = מחזור לימים הנוראים: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל

מילון ב"י = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים ותל אביב תש"ט

מכילתא דר"י = מכילתא דרבי ישמעאל², מהדורת ח"ש הורוביץ וי"א רבין, ירושלים תש"ך

מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו

משה"ש = מדרש שיר השירים, מהדורת י"ח ורטהימר, ירושלים תשנ"ה

סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל לר' יצחק בן אריה יוסף דוב (בער), פיוטים כמנהג פולין, רדלהיים תרכ"ח

סדר עולם = סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג

סדר עולם רבה = סדר עולם רבה, מהדורת ב' ראטנער, וילנה תרנ"ז

סידור רס"ג = סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודסון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תשל"ט

ספרי במדבר = ספרי במדבר, מהדורת ח"ש האראוויץ², ירושלים תשכ"ו

ספרי דברים = ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין², ניו יורק תשס"ט

סדר"כ = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז

פיוטי יהודה בן בנימן = ש' אליצור, פיוטי רבי יהודה בירבי בנימן, ירושלים תשמ"ח

פיוטי ינאי = מ' זולאי, פיוטי ינאי מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים, ברלין תחר"צ

פיוטי ינאי (רבינוביץ) = צ"מ רבינוביץ, פיוטי ינאי, א-ב, תל אביב תשמ"ה-תשמ"ז

פיוטי שמעון = י' יהלום, פיוטי שמעון בר מגס, ירושלים תשמ"ד

פתרון תורה = ילקוט מדרשים ופירושים, מהדורת פקסימליה, ירושלים תשנ"ה

קינות = סדר הקינות לתשעה באב, כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב

שמות רבה = מדרש רבה, חלק שני, וילנא תרל"ח

שפיגל, אבות הפיוט = ש' שפיגל, אבות הפיוט, מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, ניו יורק וירושלים תשנ"ז

תוספתא סוטה = תוספתא², מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשנ"ו

תנ"ב = מדרש תנחומא (הקדום והישן), הוצאת ש' באבער, ווילנא תרמ"ה

תנחומא = מדרש תנחומא, הוצאת לויין-אפשטיין, ירושלים תשכ"ה